

HENRIK SAMUEL
GEERTSEN

16 8 1887
27 1 1943

Kirkegårdskultur

2016-17

- Formand: Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 76 70 40
eve@km.dk
- Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk
- Kasserer,
ekspedition
og webmaster: Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 02 44 (ma.-fr. 9-15)
post@kirkegaardskultur.dk
- Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35, 2930 Klampenborg
Fra 15/3 2017:
Nivåvænge 32,
2990 Nivå
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk
- Redaktion: Karin Kryger
Mette Fauerskov
Stine Helweg
Anne Kjærsgaard
Elof Westergaard
Hans Mikkelsen
- Tryk/Layout: PrinfoVejle / Jelling Bogtrykkeri AS
- ISSN 0907-8541
- Forsidemotiv: Gravsten på Psykiatrisk Hospitals
Kirkegård, Risskov.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

Artiklerne i *Kirkegårdskultur* gengiver forfatternes egne meninger og holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Formandens beretning <i>Biskop Elob Westergaard</i>	7
Fattigjord – er der ingen, der vil betale? Overvejelser vedrørende betaling for ubemidlede gravsted <i>Provst Leif Arffmann</i>	10
Ohlsdorfer Friedhof <i>Studerende Elias Westergaard</i>	14
Graven i juridisk belysning <i>Lektor, ph.d. Janne Rothmar Herrmann</i>	30
Skovkirkegården i Silkeborg <i>Kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen</i>	38
Vorupør Gamle Kirkegård <i>Cand.mag. Jimmy Munk Larsen og museumsleder Jytte Nielsen</i>	44
Efterlivet og Dødens Have hos H.C. Andersen <i>Cand. phil. Kirsten Dreyer</i>	54
Dødens have, dødens park, dødens hav – har kirkegårdene en fremtid? <i>Kirkegårdsvejleder Stine Helweg</i>	72
Forfald og forsvinding – erindringsarbejdet på kirkegården ved Jydske Asyl <i>Adjunkt Tim Flohr Sørensen</i>	86
Generalforsamling 2016 <i>Mag. art. Karin Kryger</i>	102
Glimt fra årsmødet <i>Mag. art. Karin Kryger</i>	104
Foreningen for Kirkegårdskultur	108
Bestyrelsen pr. november 2016	110

Forord

I sommeren 2016 invaderede en ny type besøgende de danske kirkegårde. Det var Pokémon Go spillere, der udstyret med deres mobiler løb kirkegårdene over ende, da der er gemt utallige pokémonfigurer på kirkegårdenes åbne arealer. Her var altså ikke tale om folk, der af personlige grunde opsøgte kirkegårdene eller blot kom for at nyde de stille havers ro og fred. Den ro og fred var det ifølge kritikere nu sket med: Spillerne, ofte yngre generationer end de, der ellers plejer at opsøge vore kirkegårde, havde hverken øje for gravstederne eller de rekreative muligheder, Dødens Have åbner mulighed for. Spillerne havde kun øje for at fange de virtuelle figurer, der nu gemmer sig i kirkegårdenes træer og buske. Det udløste naturligvis et kultursammenstød, og nogle af kirkegårdenes traditionelle brugere følte sig groft forulempet af de pokémonjægere, der gik op i deres leg med en entusiasme, som på mange virkede overvældende. *Kristelig Dagblad* hævdede endog, at spillet nu havde ændret kirkegårdskulturen, og på flere kirkegårde blev pokémonjagten forbudt. En spilforsker kunne dog berolige med, at spillet med tiden nok ville gå i sig selv igen, så gravfreden atter vil kunne sænke sig over Dødens Haver.

Og hvem ved, måske var der enkelte pokémonjægere, der udover den virtuelle fangst også fik sig lidt analog kirkegårdskultur med hjem?

Anderledes alvorlig for kirkegårdskulturen var en tragisk dødsulykke på Vestre Kirkegård, hvor en gravsten væltede, og en 2-årig dreng omkom. Kirkegårdsbestyrelserne landet over igangsatte en gennemgang af kirkegårdenes monumenter, og alle sten, der skønnedes at stå usikkert, blev lagt ned, hvilket i mange tilfælde påvirkede monumentets kunstneriske udtryk. Foreningen for Kirkegårdskultur kan kun opfordre til, at en – naturligvis forsvarlig – genopsætning så vidt overhovedet muligt gennemføres snarest.

For Foreningen af Kirkegårdskultur har det været et travlt år. Foruden årsmødet kunne foreningen også i oktober invitere til et seminar om institutionskirkegårde i Risskov ved Århus. Seminaret var meget velbesøgt, og foreningen kan allerede

nu præsentere et oplæg fra Risskovseminaret i dette årsskrift. Flere artikler følger i årsskriftet næste år.

Årsskriftet indledes traditionen tro med formandens beretning. *Leif Arffmann* funderer i sin artikel over, hvem der nu skal betale for ubemidledes gravsted. Med udgangspunkt i den store begravelsesplads i Ohlsdorf ved Hamborg fortæller *Elias Westergaard* om oplevelsesbegrebet og kirkegården i oplevelsessamfundet. Med udgangspunkt i sin nye bog *Retten til de døde* gennemgår *Janne Rothmar Hermann* kyndigt graven i juridisk belysning og nogle af de paradokser, de juridiske regler kan give anledning til. *Jens Dejgaard Jensen* fortæller om skovkirkegården i Silkeborg og de overvejelser, man har haft i forbindelse med planlægningen. *Jimmy Munk Larsen* og *Jytte Nielsen* præsenterer Vorupør Gamle Kirkegård og redegør for, hvorledes man på baggrund af kirkebøger og kirkegårdsprotokoller forsøger at formidle kirkegårdens historie. *Kirsten Dreyer* har bearbejdet det foredrag, hun holdt ved seminaret i Fjeldskov Kro i 2015, til en artikel om H.C. Andersens syn på efterlivet og Dødens Have. *Stine Helwegs* foredrag ved samme seminar er også blevet til en artikel om kirkegårdenes fremtid. Endelig kan vi allerede nu præsentere *Tim Flohr Sørensens* tankevækkende foredrag ved seminaret i Risskov i oktober 2016 om institutionskirkegårde, som han nu præsenterer i artikelform.

Vi ønsker god fornøjelse med læsningen og håber, at artiklerne både vil inspirere, gavne og fornøje vore læsere.

Redaktionen

På sydvæggen i
Fonnesbæk Kirke
hænger billedkunstner
Arne Haugen Sørensens
maleri *Opstandelse*.
Foto: Karin Kryger.

Formandens beretning

Kirkegårdskultur og økonomi

Af Elof Westergaard

Biskop og formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

"Det er blevet for dyrt at have et gravsted". "Prisen er for høj". "Nu har jeg betalt kirkeskat gennem hele livet, og så koster det alligevel så meget at blive begravet og få holdt sit gravsted". "Det er ikke rimeligt, at...."

Læserbreve med et sådant indhold dukker med jævne mellemrum op i landets aviser, både i de store landsdækkende aviser og i lokalaviserne, og som formand for *Foreningen for Kirkegårdskultur* og biskop får jeg med jævne mellemrum lignende henvendelser.

Beklagelserne er enslydende, og kritikken er den samme. Det kan for mange være svært at forstå, at det, når man nu gennem et langt liv har betalt kirkeskat, skal koste så meget at få passet sit gravsted. Selv folketingspolitikere har i 2016 været ude at istemme dette kor.

Foreningen for Kirkegårdskulturs hovedanliggende er ikke kirkegårdens økonomi, men vi kommer ikke uden om at tale om penge også i forbindelse med kirkegårdskultur. Kultur koster. Priser og omkostninger er desuden med til at påvirke de pårørende valg af gravstedsformer, og taksterne er dermed også med til at forme udviklingen på vores kirkegårde.

Kirkegårdskultur koster

Det er egentlig ganske enkelt at forklare de øgede takstpriser på kirkegårde.

De store takststigninger, som har fundet sted gennem det sidste årti, har ud fra det nuværende omkostningsniveau været helt nødvendige. Prisen er nu hverken mere eller mindre end det, som er den reelle kostpris for det arbejde, som

bliver udført inde på det enkelte private gravsted. Det er det, man betaler for. Og det er vel ganske rimeligt? Endnu en grund til de øgede priser er, at vi over kirkeskatten allerede bruger rigtig mange fællesmidler til at drive kirkegårde for. Det er de færreste steder, hvor indtægterne overstiger 50 % af de samlede udgifter for kirkegårdsdriften. Sådan vil det også fortsat være. Og godt for det!

Kirkegårdene behøver ikke at give overskud. Det er ligefrem godt, at vi betaler til kirkegården. Det gør jeg glad og gerne der, hvor jeg bor. Kirkegårdene er nemlig et værdifuldt fælles rum, som vi alle kan gøre brug af. Et sted, vi kan besøge, og et sted, hvor vi selv en dag skal ligge under jorden. Her møder vi byen eller landsbyen af i går, og her mindes vi dem, vi har mistet. Kirkegårdene afspejler således på smukkeste vis det samfund, det liv, vi har delt. Har vi delt den samme luft i livet, så deler vi i døden den samme jord. Det betaler jeg gerne for som borger og som folkekirkemedlem.

Kirkegårdene behøver derfor ikke give overskud, men hvad angår det, som bliver udført af arbejde inde på den enkelte gravplads eller på den enkeltes gravareal, finder jeg det rimeligt, at det er en udgift for de pårørende. Det er et lille privat stykke jord i lighed med huset, gården, lejligheden, hvor vi bor og har hjemme.

Godt, det koster, men...

Når alt det er sagt, og jeg gentager gerne ovenstående argumenter igen og igen, så sidder jeg imidlertid med en stadig stærkere fornemmelse af, at der er nogle grundlæggende problemer ved dansk kirkegårdskultur i dag, som vi bør tage alvorligt.

Vi bør ikke være døve for de folkelige bekymrede stemmer, som rejser sig i den offentlige debat, eller blinde for den udvikling, som sker med så stor hast med vores kirkegårds-kultur i Danmark.

De øgede priser sammenholdt med en række andre forhold (f.eks. at antallet af kremeringer fortsat er i vækst; individualiseringen mindsker betydningen af familien, slægten, minnet og historien; urbaniseringen fortsætter og gør stedstilknytningen mindre; natursynet ændres) er med til at forvandle vores kirkegårde, tømme dem for sten og individuelle gravsteder. Vi er i færd med at forvandle kirkegårdene, med

et udtryk af Stine Helweg, fra mindesteder til glemmesteder. Vi har derfor efter min opfattelse brug for en gennemtænkning og nytænkning af hele kirkegårdsområdet og kirkegårdsdriften.

Vi kan begynde med at lade os inspirere af historien. En kongelig forordning i 1805 pålagde alle købstæder at anlægge nye kirkegårde uden for bykerne. Denne forordning var dengang med til at lægge nye spor ud for dansk kirkegårds-kultur - et grønt mindespor, som vi har fulgt nu gennem mere end 200 år.

Fattigjord – er der ingen, der vil betale?

Overvejelser vedrørende betaling for ubemidlede gravsted

Af Leif Arffmann

Provst i Vejle Provsti

Kirkegården er for alle. Det er gentagne gange slået fast i den kirkelige lovgivning og i administrationen af begravelsesvæsenet og kirkegårdene i Danmark. Det er emblematiske udtrykt i Kirkeministeriets vejledning "Kirkegården – begravelsesplads for alle" fra 1996. Her var fokuspunktet kirkegården som begravelsesplads også for ikke-medlemmer af folkekirken. Men denne tanke, at kirkegården er for alle, kommer også klart til udtryk i lov om folkekirken kirkebygninger og kirkegårde § 16, hvor det hedder: "Der skal altid være adgang for ubemidlede til at få et gravsted udlagt uden vederlag. Sådanne gravsteder må ikke henlægges til en særlig afdeling på kirkegården."

Når det præciseres, at det ikke skal være synligt, hvor de ubemidlede er begravet, er det en reaktion på tidligere tiders praksis. Ordet "Fattigjord" betegner ifølge Ordbog over det danske Sprog just "en del af en kirkegaard, hvor der vederlagsfrit anvises ubemidlede begravelsesplads". Der kan også henvises til f. eks. kirkegården rundt om Vejles eneste kirke indtil 1907. Kirkegården var inddelt i forskellige typer jord, fra 1ste classes jord til fattigjord, som det er beskrevet på følgende vis: "Længst mod Øst laa Hospitals – og Fattigjorden, hvori begravedes uden Vederlag Hospitalslemmer og de, som udi Byens fattiges Tal virkelig ere indskrevne, men ellers ingen under hvad Paaskud være kunde".¹

Kirkeministeriet forklarer, hvad der er op, og hvad der er ned

Gennem det 20. århundrede sker der en udvikling, hvor vi kan begynde at tale om en "demokratisk" kirkegård, hvor der er lige ret for alle til at blive begravet, og hvor standsfor-

skelle kan blive udvisket. Dette er i smuk overensstemmelse med tanken om, at i døden er vi alle lige, ja over for Vor Herre er vi endda også alle lige. Derfor er den omtalte paragraf i lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde også en tydelig stadfæstelse af denne udvikling.

I de seneste år er der imidlertid opstået fornyet interesse for dette område. For der er forskel på, hvor mange penge, vi hver for sig kan og vil anvende på begravelse. Og der er mennesker, der har vanskeligt ved at betale for begravelse og gravsted. Ja, der er mennesker, der er ganske ubemidlede. Naturligt nok rejser spørgsmålet sig: Hvordan er det nu lige, at dette område bliver administreret? Kirkeministeriet udarbejdede i oktober 2014 derfor et notat om, hvorledes betaling for ubemidlede gravsted skulle opfattes.

Det hedder i dette notat: "Den kirkelige lovgivning tager ikke stilling til, hvornår en afdød person må anses for at være ubemidlet. I betænkning nr. 688/1973 vedrørende revision af begravelsesloven og ligbrændingsloven, p.17, note 11 fremgår: "I kirkeministeriets skrivelser af 4. august 1936 og 3. maj 1954 er det udtalt, at afgørelsen af om en afdød person må anses for ubemidlet, beror på et skøn over samtlige omstændigheder i hvert enkelt tilfælde, men at der, når de kommunale myndigheder har skønnet, at den pågældende var ubemidlet, og begravelsen derfor sker med tilskud fra kommunen, jf. nedenfor, efter ministeriets formening ikke fra kirkegårdsbestyrelsens side vil kunne rejses indsigelse mod at stille frijord til rådighed." Endvidere fremgår følgende af noten: "Der påhviler ikke kirken pligt til uden vederlag at foretage plantning på gravstederne og ej heller anden vedligeholdelse af gravstederne, end at holde dem ryddeliggjort for ukrudt og udlagt med grus eller græs".

Det ser således ud til, at vi meget let kan bevæge os ind i en gråzone. Kan vi så alligevel ikke godt se, hvem der ligger begravet hvor? Der bliver tale om tydelige forskelle. For når den gratis begravelse ikke ledsages af gratis beplantning, så er vi vel lige vidt?

I Kirkeministeriets notat sammenfattes det således: "Ubemidlede kan få et gravsted stillet til rådighed uden vederlag. Det indebærer, at kirkegården ikke kan kræve betaling for erhvervelsen af gravstedet... Adgangen til at få et gravsted stillet vederlagsfrit til rådighed omfatter alene udlægningen af gravstedet. Andre ydelser i tilknytning til begravelsen som

Reglerne for, hvem der skal betale for erhvervelse og vedligeholdelse af gravsteder for ubemidlede, er uklare. Det er således ikke éntydigt, om en ubemidlet kan få et frodigt gravsted som dette.

Foto: Mette Fauerskov.

gravning og tilkastning er ikke omfattet af bestemmelsen. Det beror på den enkelte kirkegårds takstfastsættelse, om der ydes tilskud til gravning og tilkastning, for så vidt angår medlemmer af folkekirken. Kremering er heller ikke omfattet af bestemmelsen om ubemidlede adgang til at få et gravsted udlagt uden vederlag. For så vidt angår taksterne for folkekirkeligt bestyrede krematorier, kan det være besluttet, at der ydes tilskud til medlemmer af folkekirken Renholdelse og vedligeholdelse af gravsted skal der altid betales for, og der kan ikke ydes tilskud til medlemmer af folkekirken”.

Spørgsmålet er så, om den lokale kirkegård også kan bestemme, at der uden verdslag skal foretages beplantning på kirkegårdens gravsteder. Eller er det i virkeligheden nogle helt andre, der skal betale?

GIAS Centret aktionerer

Den 10. december 2015 blev der fra GIAS Center Aarhus iværksat en undersøgelse af, hvorvidt kommunerne betalte for ubemidledes grave og disses gravstedsvedligeholdelse i det tilfælde, hvor den er obligatorisk. GIAS Centret gjorde i henvendelse til landets provster bl.a. følgende gældende: "Når afdøde dør, og der ingen penge er i dødsboet, udlægger skifteretten ofte boet til kommunen. Kommunen er herefter forpligtet til at betale for samtlige begravelsesomkostninger, herunder bl.a. køb og anlæg af gravsted, gravsten og vedligeholdelse af gravstedet i fredningsperioden. I disse tilfælde vil der være mulighed for, at selve erhvervelsen af gravstedet sker uden udgift for kommunen, jf. § 16 i lov om folkekirken kirkebygninger og kirkegårde, hvorefter der altid skal være adgang for ubemidlede til at få et gravsted udlagt uden vederlag. Bestemmelsen i § 16 vedrører kun selve erhvervelsen og fritager ikke gravstedsejeren (kommunen) for at betale for en obligatorisk vedligeholdelse på det valgte gravsted. GIAS Centret har i flere sager om boudlæg oplevet, at kommuner ikke betaler for den obligatoriske gravstedsvedligeholdelse. Efter aftale med Kirkeministeriet er GIAS Centret ved at afklare problemets omfang."

Derfor ville GIAS Centret således gerne vide, om det var muligt at sige noget om, hvorvidt kommunerne rent faktisk betaler for erhvervelse og vedligeholdelse. De indkomne svar fra landets provstier blev samlet sammen. Der var tydelige forskelle i praksis fra provsti til provsti og dermed fra kommune til kommune.

Resultatet af undersøgelsen er nu sendt til Kirkeministeriet med en opfordring til, at der udsendes fælles vejledning for reglerne på området til alle menighedsråd, provstier, stifter og kommuner i landet. GIAS Centret har anmodet Kirkeministeriet om at indkalde Kommunernes Landsforening til en dialog, sådan at der kan findes en løsning på problemstillingen. Det afgørende i denne sag er, at der kan indgås en praktisk aftale, om hvem der betaler.

Dette kan kun hilses velkommen. Vi har i Danmark en tradition for, at just kirkegården danner ramme også om en fælles forståelse af lige vilkår i døden. Det vil derfor være særdeles langt væk fra denne tradition, dersom flere parter skal forsøge at få alle andre til at betale.

Noter

1 C.V. Petersen (red.), Vejle Bys Historie, 1927.

Ohlsdorfer Friedhof

Af Elias Westergaard

Stud. polit., studentermedhjælper i Kirkeministeriet

„Erleben heißt zunächst, noch am Leben sein, wenn etwas geschieht“¹

Ohlsdorf²

Da Ohlsdorf anlægges i 1877, er ordet oplevelse nyt og på vej ind i ordforrådet. I dag er der oplevelser at hente overalt. Vi giver hinanden oplevelsesgaver, studerer oplevelsesøkonomi, og det skal være en god oplevelse at gå til lægen, i kirke eller på kirkegården. I en individualiseret tidsalder er oplevelsen et centralt begreb, fordi det oplevede peger tilbage på individet. Allerede i 1960 skriver den tyske hermeneutiker Hans-Georg Gadamar i et af sine hovedværker, *Sandhed og Metode*, at oplevelse er et modefænomen. Men hvad er en oplevelse egentlig?

Ohlsdorfer Friedhof har siden anlæggelsen i 1877 været tænkt som et naturskønt åndehul for hele Hamborgs befolkning. Den har været et sted for sørgende, men altid også for andre besøgende med rekreative formål. Kirkegården er fulgt med tiden, og dens primære målgruppe har ændret sig i takt hermed. Ohlsdorf er og har været både park og begravelsesplads, men balancen har ændret sig over tid. Det rekreative element er ikke som ved anlæggelsen blot udfoldelsen af et romantisk naturideal. Nyanlagte parkområder har siden første halvdel af det 20. århundrede i stigende grad indeholdt byhistoriske og museale træk. Opfattelsen af Ohlsdorf som en kulturel platform er intensiveret siden 1953, hvilket også afspejles i myndighedernes udvikling af kirkegården.

Oplevelsen

Gadamer skriver, at det oplevede altid er det selvoplevede.³ Begrebet oplevelse trækker både på den umiddelbarhed, der er i selve øjeblikket, hvor noget opleves, men det adskiller sig fra øjeblikket og det oplevede, idet noget først er en oplevelse, når det har fæstnet sig med et indtryk af betyd-

ning. "Noget bliver til en oplevelse, såfremt det ikke blot opleves, men i kraft af at være oplevet får et særligt eftertryk, der giver det varig betydning".⁴ Der foregår en forarbejdning mellem begivenheden og dét, der tager oplevelsen med ind i den tid, der kommer *efter* øjeblikket. Oplevelsen bliver dermed den begivenhed, der kan bryde fladen mellem livet og erkendelsen af det. Ifølge Gadamer er oplevelse et begreb, der har sin klangbund i tyske idealisme og tysk romantik, hvor idealistiske ideer sættes over for samfundets udvikling. Oplevelsen er på samme måde en protest mod det moderne industrisamfund.⁵

En anden, der har arbejdet indgående med oplevelsesbegrebet, er den nulevende tyske sociolog, Gerhard Schulze. I Schulzes oplevelsessamfund er mennesket konstant på jagt efter det æstetiske for at opleve tilfredsstillelse og glæde – som rusen ved at svinge dankortet og købe et par dyre sko eller en ny batteridrevet kanttrimmer. Mekanikken i samfundet er, at det postmoderne menneske har vendt sig fra mål *uden for* subjektet til mål *inden i* subjektet selv. Schulzes samfundsdiagnose sætter os i en ubarmhjertig position, for det skønne liv bliver et retningsløst projekt. Oplevelsen, der hos Gadamer gør umiddelbarheden værd at huske på, har hos Schulze udviklet sig til et samfund af oplevelseshungrende, retningsløse mennesker, der er underlagt et imperativ om at opleve verden. Men hvordan har denne oplevelses-hunger påvirket udviklingen af Ohlsdorf? Er anlæggelsen af haven midt i Hamborgs industrialisering en modernitetskritik, der har sin klangbund i romantikken, som Gadamer ser, at begrebet oplevelse har sin rod i? – og er kulturficeringen af kirkegården, i forlængelse af Schulze, en postmoderne omstrukturering af en gammel institution?

Kirkegårdshistorie uden et sekulariseringsperspektiv

Ohlsdorf

Historien om Ohlsdorf ligner historien om den moderne storbykirkegård i andre nordeuropæiske storbyer. Udflytningerne sker i det 19. årh. i takt med, at bybefolkningerne vokser. Et stigende antal døde og de hygiejniske problemer i slipstrømmen af urbaniseringen gjorde det praktisk at anlægge kirkegården uden for byen. Mellem 1324 og 1804 mener man, at 25.000 personer blev begravet i eller lige uden for Hamborg Domkirke. I første omgang anlægges en række

Fig. 1. Gravmæler fra
Cordes' del af Ohlsdorf.
Fotos: Elias Westergaard.

begravelsespladser mellem Dammtor og Holstentor i Hamborg, hvor byens kirker hver især erhverver sig arealer mellem 0,48 hektar (Maria Magdalenen 1804) og 3,88 hektar (St. Petri 1795) uden for byporten.⁶ Med befolkningsvæksten i Hamborg i 1860'erne bliver det klart, at man igen må flytte kirkegården. I 1873 besluttet det derfor, at den senere kirkegårdsinspektør Wilhelm Cordes skal vælge et stykke jord til anlæggelse af en centralkirkegård. 130 hektar erhverves i 1875. Under Cordes' ledelse bliver kirkegården udvidet med 193 hektar, og 0,5 mio. mennesker bliver bisat i hans tid som direktør fra 1879-1917.⁷

For at sikre Ohlsdorfs harmoniske fremtoning gemmer Cordes de store mausoleer, der præger tiden omkring år 1900, i tæt beplantning. Derudover placerer han de mindre gravsten i bælter af træer i kirkegårdens nordlige del. Udenlandske træer bringes ind, rododendron præger haven, og Cordes prioriterer generelt naturlandskabet over gravstederne.⁸ Det ses eksempelvis på fig. 1, der er fra den del af kirkegården, som Cordes har anlagt. Her må man gå ind i en lysning for at finde familiegravsteder og monumenter.

Cordes mente, at Ohlsdorf skulle beplantes med træer: „Glæden og længsel efter naturen berettiger særligt storbyerne til at udsmykke kirkegårdene med træer. En stille vandring under træerne, en fredelig bænkeplads under træerne, det er i almindelighed ønsket. Naturen virker med sine dybe, hemmelighedsfulde love og sammensmelter med den religiøse følelse. Denne folkesjælens følelse skal man imødekomme overalt”.⁹ Det er folkesjælens naturlængsel, der skal imødekommes. Ved en stille vandring under træerne kan man få en religiøs erfaring.

Gadamers beskrivelse af oplevelse, som det der sammen-smelter erfaring og liv, er rammende for Cordes: Han beskriver et ønske om en religiøs erfaring i naturen, som Gadamer formentlig har ret i, har sin klangbund i tysk idealisme og tysk romantik. På samme måde holdes kirkegårdens praktiske funktion som kirkegård for sørgende tilbage til fordel for den, der vil møde naturen. Det er en arkadisk version af kirkegården, et *Gesamtkunstwerk*, hvor man prøver at få de døde til at fylde mindre, mens de rekreative områder skal fylde mere. Cordes ønsker at tilbyde en oplevelse, og ønsket om at

Fig. 2. Tyske krigergrave fra 1. verdenskrig på Ohlsdorf. Foto: Elias Westergaard.

Fig. 3. Freilichtmuseet på Ohlsdorf.
Foto: Elias Westergaard.

tilbyde en oplevelse hører derfor ikke kun vores tid til, men ses allerede i spæde træk i det industrialiserede Hamborg.

Goecke viser, hvordan Cordes i sin plan for kirkegården fra 1915, som han ikke når at realisere, ville rykke de små grave endnu tættere sammen for at give plads til naturlandskaber.¹⁰ I stedet bliver det Otto Linne, der i 1919 overtager posten som direktør for kirkegården efter Cordes' død. For Linne er gravsten kirkegårdens omdrejningspunkt. Han forener de små gravsten med de store gravmæler og mausoleer. Derudover er han inspireret af barokhaven og skaber det, han kalder *architektonischer Friedhof*, og på den vis fortsætter han ideen om kirkegården som et *Gesamtkunstwerk*.¹¹

Tiden efter Linne er præget af 2. verdenskrig, som for alvor er med til at ændre kirkegårdens udformning, idet store mindesmærker og monumenter for de mange døde nu indtager en hovedrolle i udviklingen af kirkegården.

Etableringen af særlige anlæg er ikke ny, men fokus skifter fra natur til kultur. Cordes anlagde eksempelvis rosenhaven (Rosengarten) og den geologiske bakke (geologischer Hügel), som med de nye soldatergrave og krigsmonumenter har mange fællestræk, men afspejler menneskets og byens historie og forstærker derved museumsforbyggelsen. Krigergravene fra 1. verdenskrig vist på fig. 2 er et første eksempel på en sådan have. Et andet tidligt og markant eksempel på

det museale og byhistoriske er Freilichtmuseet vist på fig. 3. Museet er en udstilling af gravsten fra den kirkegård, der i 1934-35 blev nedlagt i forbindelse med etablering af parken "Planten un Blomen" i Hamborg. En række af de gamle sten, der stammer fra omkring år 1800, blev flyttet ud af byen for at fremvise en ældre gravmælekultur end den, man ellers kan finde på Ohlsdorf.¹² Det store antal døde i forbindelse med 2. verdenskrig betyder, at der bl.a. etableres en række særlige arealer med grave og mindesmærker for tyske, britiske og sovjetiske soldater samt de 37.562 ofre for Hamborgs bombning i 1943.¹³ Oprettelsen af alle de særlige arealer følger hverken Cordes' eller Linnes ideer om, hvordan kirkegården skulle udvikle sig, men i 1962 har det være naturligt også at begrave de 96 ofre for oversvømmelsen i Hamborg samlet, fordi kirkegården allerede havde tradition for til at spejle byens historie. På de kort, man i dag får udleveret i kirkegårdens informationsbygning, er disse mindesmærker og grave peget ud som centrale seværdigheder.

Historien om Ohlsdorf viser, at der, siden Cordes anlagde kirkegården i 1877, har været indtænkt et rekreativt element. Siden 1. verdenskrig, og især omkring 2. verdenskrig, får kirkegården også museale træk, idet kirkegården bliver et spejl for byens historie.

Opfattelser af Ohlsdorf

Hamborgs bystyre gjorde noget ud af at promovere kirkegården fra år 1900 til 1912, idet Ohlsdorf omkring århundredskiftet var en pioner inden for sin genre, både hvad angår de hygiejniske forhold og muligheden for, at selv mindrebemidlede kunne få råd og plads. Kirkegården er en del af *Allgemeine Gartenbau-Ausstellung* i Hamborg i 1897, og i 1900 er en 3x3 meter model af kirkegården med på verdensudstillingen i Paris som Foreningen for Tysk Havekunsts hovedattraktion. Samme materiale er med på Deutsche Städteausstellung i Dresden i 1903, på Hygiejneudstilling i Berlin i 1907 og igen med en aktualiseret reliefplan på den Internationale Hygiejneudstilling i Dresden i 1911.¹⁴

Kortudsnittene af *Aufbaupläne* fra *Hamburg und seine Bauten* 1929-53 og 1954-68 på fig. 4 viser, hvordan opfattelsen af Ohlsdorf lægger sig mellem kirkegård og park. På kortet fra 1950 er kirkegården markeret med kors, mens det på kortet fra 1960 er markeret som et grønt område. De to kort afspejler ikke nødvendigvis, at kirkegården i 1960 som noget nyt

Fig. 4. Kortudsnit over Ohlsdorf fra 'Aufbaupläne' 1950 og 1960.

anses for at være et grønt område. Cordes ville formentlig selv have malet Ohlsdorf grøn ved anlæggelsen i 1877. Men kortet afspejler, at Ohlsdorf lægger sig ind i mellem kategorierne 'grønt areal' og 'kirkegård'.

I Friedhofskunst fra 1953 ses i et særtryk til *Gartenaustellung in Hamburg* et temanummer om Ohlsdorf, der indeholder følgende beskrivelse: "Stadig bliver den opsøgt af sørgende, men også af rekreationssøgende og naturvenner. Kirkegården huser foruden de mange træer et stort antal sangfugle fra alle Nordtysklands skove."¹⁵ Kirkegårdens dobbelte rolle som både natur og kirkegård er tydelig, idet stedet altså både beskrives som kirkegård og som kondenseret nordtysk natur. Ved kirkegårdens 100 års jubilæum i 1977 skriver Michael Goecke i en artikel i et særtryk af tidsskriftet *Das Gartenamt*, at kirkegårdens rekreative formål er en sekundær funktion.¹⁶

I senere materiale ses det, hvordan fokus lægges på kirkegården som en kulturinstitution. Novemberudgaven af magasinet af *Kultur für alle* i 1981 er et temanummer, der omhandler kirkegården som kulturinstitution. Temanummeret indeholder udover anbefalinger til musik og teater i Hamborg en række artikler om kirkegårdens rolle i det moderne samfund. Forsiden vist på fig. 5, forekommer morbid. "Theater, Biograf, Klassisk musik, Pop, Værtshuse, Grave og Gravkapeller" står der.

I magasinet går spændingen mindre mellem kirkegård og park end mellem park og museum. Det ses bl.a. over en

dobbeltside, hvor Ohlsdorf på venstre side beskrives som park og på højre side som museum. Her skriver Goecke om parken, at mange besøger kirkegården, når rododendroner blomstrer i begyndelsen af juni, og interesserer sig for de skønne anlæg og markante træer, historiske mindesmærker, interessante skulpturer og gravsten over kendte Hamborg-personligheder.¹⁷ Det er altså alt fra parklandskabet til Hamborgs historiske personligheder (svarende til Cordes' og Linnés interessefelter), der gør Ohlsdorf et besøg værd.

Kunsthistoriker Roland Jaeger beskriver sammesteds kirkegården som kunst i det offentlige rum: "Også gravmælet er 'Kunst i det offentlige rum'. (..): Ohlsdorf er et af verdens største gravmælegallerier [sic]."¹⁸

Som et af verdens største gravmælegallerier er kirkegården beskrevet som et museum. Jaegers motiv, gravmælegalleri, er ikke grundlæggende nyt. Eksempelvis handler også en tredjedel af Austs bog fra 1954 om kirkegårdens skulpturer. En række af de forskellige Ohlsdorf-guides betegner ligefrem Ohlsdorf som en skulpturpark.¹⁹ Centralt er det, at ingen af *Kultur für alle* ni artikler handler om kirkegården som et sted for sørgende. Kirkegården er i 1980er-bladet blevet genstand

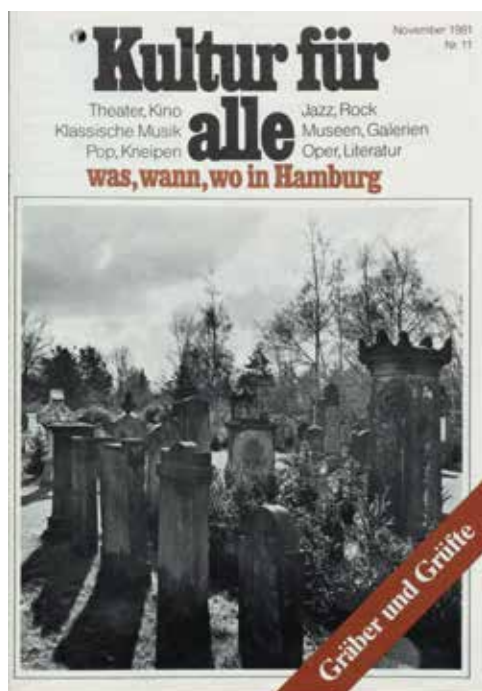

Fig. 5. Forside på magasinet 'Kultur für alle' (November 1981).

for kulturoplevelser, og dermed er den også kulturpolitisk kamplads – et sted for oplevelsessøgende.

Det ses eksempelvis på senatsdirektør Volker Plagemanns indledende artikel *Kirkegårde som genstand for Kulturpolitik*. Her gør han pluralisme til et nøgleord i kirkegårdens historie: "Hvad der ikke var muligt for den kristne kirkegård, inddragelse af anderledes troende og anderledes tænkende, muliggjorde de store centrale anlæg: kristne, jøder og ikke-troende kunne blive begravet på samme eng."²⁰ Måske har Plagemann ret i, at pluralisme er et nøgleord for centralkirkegårdens historie, men denne idé findes primært omtalt hos ham i bladet fra 1981. Andre beskriver typisk centralkirkegårdene som en hygiejnisk nødvendighed under urbanisering og industrialisering. Det centrale er her, at Plagemann bruger kirkegården til sit kulturpolitiske standpunkt: pluralisme. Kirkegården viser sig dermed i magasinet som en mulig kulturpolitisk kamplads.

Kirkegården beskrevet som et museum for byhistorie kan også findes i informationsblade udgivet af *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg* fra 1989-90. Her blev der udgivet månedlige informationsblade om Ohlsdorf, hvor kirkegårdens historie skrives ind i byhistorien. Et andet informationsblad er eksempelvis dedikeret til områder på kirkegården, hvor personer fra andre kulturer er begravet. "Hamborg har som havneby og 'Tor zur Welt' jo altid haft medborgere fordrevet fra fremmede lande. Derfor er det ikke så underligt, at man på hovedkirkegården i Ohlsdorf kan finde særlige gravområder som samlingssteder for statsborgere, der ikke er forundt at få hvile i deres hjemstavn."²¹ Et andet informationsblad tager udgangspunkt i byens kendte personligheder begravet på kirkegården.²² Byen trækkes på den måde ind på Ohlsdorf.

At Ohlsdorf er et sted, hvor den besøgende kan opsøge kulturelle oplevelser, forstærkes af diverse guides. De første guidebøger var på små 20 sider, men er siden udvidet med fyldige beskrivelser af bemærkelsesværdige gravsten og mausoleer, store personligheders gravsteder og deres biografier, samt forslag til spadsereture.²³ Et eksempel på en sådan kirkegårdsguide er *Der Ohlsdorfer Führer*, der indeholder kulørte ture som *Kunst eller Kitsch*, *Millionærer og Mausoleer* eller turen *Kvindeliv – Kvindeskæbner – Kvinderettigheder*.²⁴ Andre brochurer står til rådighed for besøgende i *Bestattungszentrum*. Blandt andet *Chamerende Spadsereture på Ohls-*

dorf Friedhof med vandreturen ad *Stiller Weg* eller en rute, der leder forbi berømte digtere.

Samlet viser materialet et intensiveret fokus på kultur, der erstatter spændingen mellem park og kirkegård, som eksempelvis findes i Cordes' overvejelser eller Krügers beskrivelse af kirkegårdens zoologiske kvaliteter. Man kan diskutere, om materialet viser en postmoderne oplevelsesdagsorden som beskrevet i Schulze, eller et postmoderne kunstsyn, hvor der ikke længere skelnes mellem høj- og lavkultur. Titlen på magasinet *Kultur für alle* er i sig selv en manifestation af det postmoderne kunstsyn. Der findes ikke kultur for høj eller lav, men for alle.

Strategier for centralkirkegårdens fremtid

Strategipapiret *Ohlsdorf Parkfriedhof 2050* indeholder et oprids af kirkegårdens udgangspunkt og tegner et billede af de ændringer, man påtænker at gennemføre for at tilpasse kirkegården til fremtiden. Belægningsfladen, den samlede flade af gravsteder på kirkegården, udgør i dag kun 11 % af kirkegårdens areal og forventes ifølge Ohlsdorfs eget strategipapir at falde med 2 % årligt. De rene grønne arealer udgør til sammenligning 52 %, og balancen vil de kommende år forskydes yderligere. Udviklingen skyldes primært, at andelen af pladskrævende kistebegravelser falder. Andelen af urnegravsteder er derimod i vækst og udgør nu omkring 80 % på de

Fig. 6. Omfavnelse af nye begravelsesformer; Skovkirkegård på Ohlsdorf.
Foto: Elias Westergaard.

kirkegårde, der drives af Hamburger Friedhöfe.²⁵ Ohlsdorf er anlagt i en tid, hvor kremeringsprocenten var lavere. Samme tendens ses i Danmark og afspejles tilsvarende i dispositionsplanen for Assistens Kirkegård i København. Tendensen forstærkes yderligere af, at de familiegravsteder, der var populære omkring 1877 i mindre omfang end tidligere forlænges, og at flere søger nye begravelsesformer som f.eks. askespredning eller bisættelser i skovkirkegårde.²⁶ Fig. 6 viser, hvordan man på Ohlsdorf bl.a. har etableret varianter af skovkirkegårde for at imødekomme dette behov.

Strategipapiret opdeler Ohlsdorf i parkområder og områder, der stadig fungerer som kirkegård. I de blå arealer på planen vist på fig. 7 skal det fortsat være muligt at erhverve gravsteder, mens de hvide områder omdannes til parkområder. De gamle gravsten får lov at blive stående, men området tages langsomt ud af brug som begravelsesplads. På den måde koncentrerer begravelserne på færre områder, der til gengæld bevarer deres tydelige præg som begravelseskirkegård, mens andre områder udlægges til parkkirkegård.²⁷

En lignende bevægelse findes på Assistens Kirkegård i København, der blev oprettet i 1760, og hvis rammer senere defineredes ved kgl. resolution i 1879. Af resolutionen fulgte, at kirkegården i 1980 skulle omlægges til "en park for Nørrebro's befolkning"²⁸ dog med særlig hensyntagen til de "ypperste gravmæler og minder over kendte personer". I 1989 vedtog Københavns Borgerrepræsentation en dispositionsplan, der søgte at udmønte resolutionen fra 1879, og som kan ses som et opgør med tanken om centralkirkegården, fordi den skaber afstand fra pårørende til afdøde.²⁹ Kirkegården skulle omdannes til "en enestående historisk udflugtspark"³⁰ ved at konvertere kirkegårdens ældste del til et musealt område og den næstældste del til mindepark. I midten koncentreredes nye begravelser på "Nørrebro's Lokalkirkegård" for at sikre den lokale tilknytning. Det er i store træk det samme, vi ser i strategien for Ohlsdorf, der også søger at koncentrere nybegravelser i mindre områder og tage arealer ud af brug for at udlægge dem til park. Kritikken af centralkirkegården er mere eksplicit udtalt i dispositionsplanen for Assistens end i strategimaterialet fra Hamborg, men begge kirkegårde vægter aktivt forholdene mellem begravelsesplads, park og museum. I København indgår Assistens Kirkegård i Nørrebro's gadebillede, og her finder man et ønske om, at kirkegården indgår som park i byens miljø. Striden om kirkegården som begravelsesplads og parkanlæg førte til,

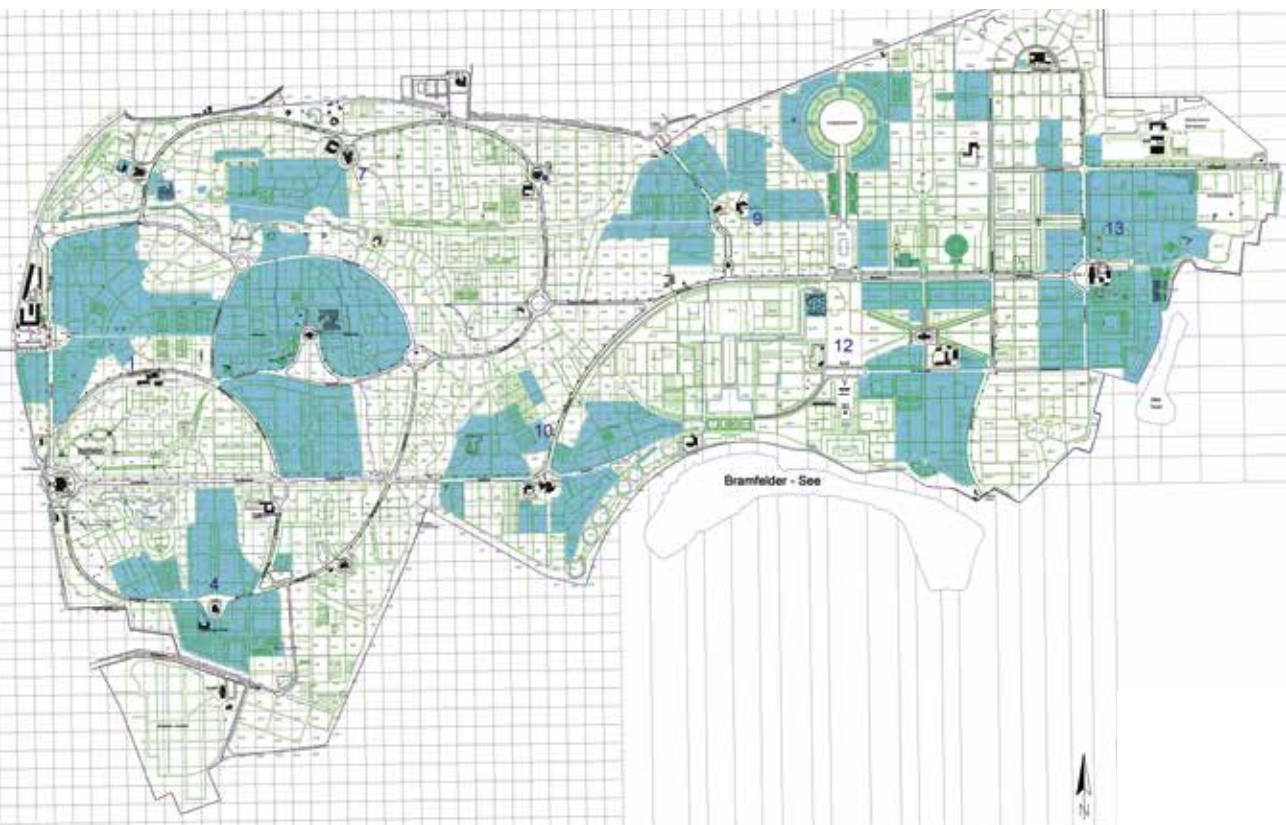

Fig. 7. Belungsplan
(Strategiepapier 2014).

at Retten i Lyngby i 2015 fredede Assistens Kirkegård med henblik på at sikre, at kirkegården fremover kan rumme begge dele og fremstå i sin helhed. Kirkegårde er i Danmark normalt ikke fredede, men Danmarks Naturfredningsforening krævede kirkegården fredet, efter Metroselskabet på Statens vegne inddrog en del af kirkegården til metrobygget ved Nørrebro Runddel.³¹

Fredningen fra 2015 sikrer dog et klart skel mellem kirkegård og metro. Her lyder det, at i "(...) forbindelse med færdiggørelsen af metrostationen på Nørrebro Runddel skal der opføres en klar adskillelse mellem det fredede område og metrostationen og de dertil knyttede faciliteter".³² Striden om kirkegårdens grønne areal bliver dermed et politisk spørgsmål, og det viser, hvordan kirkegården som et grønt areal i byen politiseres.

Konklusion

Opfattelsen af kirkegården som kulturel institution inten-

siveres efter 2. verdenskrig, og Ohlsdorf bliver op igennem 1980'erne en kulturpolitisk genstand. Det øgede fokus på oplevelser er dog ikke nødvendigvis sket på bekostning af Ohlsdorf som begravelsesplads. Strategipapiret viser netop, at begravelsesområder omlægges til museale parkarealer, fordi efterspørgslen på pladskrævende kistegravsteder er faldet. Underforstået ville man muligvis have bevaret områderne som begravelsespladser, hvis interessen for at blive begravet i en kiste på en centralkirkegård i Hamborg var som før. Hvor Cordes lod gravstenene pakke ind i natur, er der i dag større adskillelse mellem parkkirkegård og aktiv begravelsesplads. På både på Assistens Kirkegård og i Ohlsdorf lader man visse steder bevaringsværdige, sløjfede sten blive stående. Der er her ikke længere tale om begravelsespladser, men om et byhistorisk gravmælemuseum indhyldet i park. I Schulzes optik kan man argumentere for, at omdannelsen er et udtryk for, at vi i oplevelsessamfundet lægger pres på de politiske institutioner for at skabe oplevelser for os selv. Derfor skal ubenyttet kirkegård stadig sikres som offentlig park. Selvom Ohlsdorf således bærer kimen af en oplevelsesdagsorden ved sin anlæggelse, er oplevelsessamfundet med til at ændre institutionen og styrke det rekreative præg, som kirkegården har.

Med Cordes' formulering om, at kirkegården skal imødekomme folkesjælens naturlængsel, kan Ohlsdorf ses som en stor have rejst midt i Hamborgs industrialisering. I lyset af Gadamer's begrebsanalyse af oplevelse er det produktivt at se Cordes' natursyn som kimen til den intensiverede opfattelse af Ohlsdorf som en kulturel platform. Oplevelsessamfundet får på den måde rod i en romantisk tradition, på samme måde som Gadamer mener, oplevelsesbegrebet har det. Cordes bruger ganske vist ikke ordet oplevelse, men Cordes' forståelse af, at naturens stille love virker og sammensmeltes med den besøgendes religiøse følelse, nærmer sig Gadamer's forståelse af oplevelsen. Oplevelsestraditionen bliver dermed ældre end den postmoderne kontekst, som Schulze skriver den ind i, men den finder sit udtryk i sin tid. Sagt på en anden måde, kommer kirkegården til at afspejle samtiden. Som Alfred Aust udtrykker i sin bog fra 1954: "Begräbnisstätten sind immer Spiegel ihrer Zeit" (Begravelsessteder er altid et spejl af Tiden).³³

Litteratur

Architekten- und Ingenieur-Verein Hamburg. *Hamburg und seine Bauten, 1954-1968*, 1969.

Aust, Alfred, *Der Ohlsdorfer Friedhof*. 2. Auflage. Hamburg: Gesellschaft der Freunde des vaterländischen Schul- und Erziehungswesen, 1964.

Das Garten- und Friedhofsamt. "Althamburgische Gedächtnisfriedhof auf dem Ohlsdorfer Friedhof - Namenliste der Beigesetzten", *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, September 1989.

"Auf dem Ohlsdorfer Friedhof in der Fremde begraben". *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, Juni 1989.

"Der Ohlsdorfer Friedhof im Spiegelbild großer Ausstellungen", *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, Mai 1990.

"Geschichte und Zahlen des Hauptfriedhofes Ohlsdorf", *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, Mai 1989.

Friedhof Ohlsdorf. "Reizvolle Spaziergänge über den Ohlsdorfer Friedhof", *Hamburger Friedhöfe*, 2015.

Gadamer, Hans-Georg, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*. Gesammelte Werke Hans-Georg Gadamer 1-2. Mohr Paul Siebeck, 1990.

Sandhed og metode, grundtræk af en filosofisk hermeneutik. 2. udgave, 1. oplag, Kbh. 2007.

Goecke, Michael, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", *Das Gartenamt. Zeitschrift für Umweltgestaltung, Freiraumplanung Grünflächen- und Sportstättenbau* 26, Nr. Sonderdruck aus Heft 2 (1977), 85-97.

"Der Ohlsdorfer Friedhof als Parkanlage", *Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg*, November 1981.

Hamburg Friedhöfe, "Strategiepapier: Ohlsdorf 2050", 2016. *Hamburg und seine Bauten 1929-1953*. Hamburg, 1953.

Jaeger, Roland, "Friedhof als Museum", *Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg*, november 1981.

Krüger, Hermann. "Der Ohlsdorfer Friedhof und seine Entwicklung", *Friedhofskunst: Schrift für Friedhofskultur, Kunst und Gewerbe* 27, Nr. 1 1953, 2-7.

Københavns Kommune. Teknik- og Miljøforvaltningen, *Nørrebro Runddel Metrostationsplads. Forslag til lokalplan*. Københavns Kommune, u.å.

<https://www.kk.dk/sites/default/files/edoc/a10bf925-d0af-4e5c-bdfd-399010b4446d/26c47191-bbba-4f15-a466-0824ed9ac4f0/Attachments/8426866-8061672-1.PDF>.

Leisner, Barbara, og Helmut Schoenfeld, Red, *Der Ohlsdorf-Führer : Spaziergänge über den grössten Friedhof Europas*, Ham-

burg, 1993.

Plagemann, Volker, "Friedhöfe als Gegenstände der Kulturpolitik?", *Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg*, November 1981.

Retten i Lyngby, *Afgørelse om fredning af Assistens Kirkegård*, 2015.

Schoenfeld, Helmut, *Der Ohlsdorfer Friedhof: ein Handbuch von A-Z*. Red. Norbert Fischer, Barbara Leisner, og Lutz Rehkopf. 2., U. aktualis. Aufl, Bremen, 2010.

Stadsgartnerens kontor, "Dispositionsforslag 2020 for Assistens Kirkegård", *Stadsingeniørens Direktorat*, 1988.

Noter

- 1 Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*, Gesammelte Werke Hans-Georg Gadamer 1-2 (Mohr Paul Siebeck, 1990), 66.
- 2 Selvom det er utilstrækkeligt, bruger jeg i analysen termen kirkegård om det tyske Friedhof, da der på dansk ikke findes en dækkende betegnelse. Friedhof kommer af 'eingefriedeter hof', og har således ikke konnotationer af den kristne menighed eller dens bygninger, sådan som kirkegård har. På tysk har man ordet Kirchhof til at betegne den begravelsesplads, som hører til kirken. I erkendelse heraf omtales Ohlsdorfer Friedhof i denne opgave blot som Ohlsdorf, idet det understreges, at der er tale om kirkegården og ikke henvises til den omkringliggende bydel. Udviklingen fra Kirchhof til Friedhof er en selvstændig pointe i fremstillinger af kirkegårdens historie, herunder Alfred Austs bog om Ohlsdorf fra 1964, hvis indledende kapitel netop hedder Vom Kirchhof zum Friedhof og Johan Fjord Jensens bog om den moderne storbykirkegård.
- 3 Gadamer, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*, 66.
- 4 Hans-Georg Gadamer, *Sandhed og metode, grundtræk af en filosofisk hermeneutik*, 2. udgave, 1. oplag (Kbh.: Academica, Hans Reitzel, 2007), 63.
- 5 Gadamer, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*, 69.
- 6 Michael Goecke, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", *Das Gartenamt. Zeitschrift für Umweltgestaltung, Freiraumplanung Grünflächen- und Sportstättenbau* 26, nr. Sonderdruck aus Heft 2 (1977): 87.
- 7 Ibid., 88; Hermann Krüger, "Der Ohlsdorfer Friedhof und seine Entwicklung", *Friedhofskunst: Schrift für Friedhofskultur, Kunst und Gewerbe* 27, nr. 1 (1953): 2.
- 8 Goecke, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", 88ff.
- 9 Cordes i *ibid.*, 92.
- 10 Ibid., 94.
- 11 Ibid.
- 12 Ibid., 87.
- 13 Ibid., 96; Das Garten- und Friedhofsamt, "Geschichte und Zahlen des Hauptfriedhofes Ohlsdorf" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, Mai 1989).
- 14 Das Garten- und Friedhofsamt, "Der Ohlsdorfer Friedhof im Spiegelbild großer Ausstellungen" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, Mai 1990).
- 15 Krüger, "Der Ohlsdorfer Friedhof und seine Entwicklung".
- 16 Goecke, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", 96.

- 17 Michael Goecke, "Der Ohlsdorfer Friedhof als Parkanlage", Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg, november 1981.
- 18 Roland Jaeger, "Friedhof als Museum", Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg, november 1981.
- 19 Barbara Leisner og Helmut Schoenfeld, red., Der Ohlsdorf-Führer : Spaziergänge über den grössten Friedhof Europas (Hamburg: Christians, 1993).
- 20 Volker Plagemann, "Friedhöfe als Gegenstände der Kulturpolitik?", Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg, november 1981.
- 21 Das Garten- und Friedhofsamt, "Auf dem Ohlsdorfer Friedhof in der Fremde begraben" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, juni 1989).
- 22 Das Garten- und Friedhofsamt, "Althamburgische Gedächtnisfriedhof auf dem Ohlsdorfer Friedhof - Namenliste der Beigesetzten" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, september 1989).
- 23 Helmut Schoenfeld, Der Ohlsdorfer Friedhof : ein Handbuch von A-Z, red. Norbert Fischer, Barbara Leisner, og Lutz Rehkopf, 2., u. aktualis. Aufl. (Bremen: Ed. Temmen, 2010), 6.
- 24 Leisner og Schoenfeld, Der Ohlsdorf-Führer : Spaziergänge über den grössten Friedhof Europas, 58–75, 76–85, 132–41.
- 25 Hamburg Friedhöfe, "Strategiepapier: Ohlsdorf 2050", 2016.
- 26 Hamburg Friedhöfe, "Strategiepapier: Ohlsdorf 2050".
- 27 Ibid.
- 28 Retten i Lyngby, Afgørelse om fredning af Assistens Kirkegård, 2015, 3.
- 29 Stadsgartnerens kontor, "Dispositionsforslag 2020 for Assistens Kirkegård" (Stadsingeniørens Direktorat, 1988), 3.
- 30 Ibid., 12.
- 31 Københavns kommune. Teknik- og Miljøforvaltningen, Nørrebro Runddel Metrostationsplads. Forslag til lokalplan (Københavns Kommune, u.å.), 4, <https://www.kk.dk/sites/default/files/edoc/a10bf925-d0af-4e5c-bdfd-399010b4446d/26c47191-bbba-4f15-a466-0824ed9ac4f0/Attachments/8426866-8061672-1.PDF>.
- 32 Retten i Lyngby, Afgørelse om fredning af Assistens Kirkegård, 8.
- 33 Alfred Aust, Der Ohlsdorfer Friedhof, 2. Auflage (Hamburg: Gesellschaft der Freunde des vaterländischen Schul- und Erziehungswesen, 1964), 9.

Graven i juridisk belysning

Janne Rothmar Herrmann

Lektor, ph.d., Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet

Reguleringen af døden er et vigtigt vindue til indsigt i de mest fundamentale træk ved samfundet og dets værdier. At forholdet til døden er en nøgle til at forstå nogle fundamentale træk ved et samfund og dets kultur er således velkendt i både den humanistiske og samfundsvidenskabelige forskning.

Hvad der skal ske med mennesket og dets krop efter døden, er genstand for betydelig lovgivningsmæssig interesse. I denne artikel sættes der fokus på graven i juridisk belysning og hvilke grundlæggende værdier, der søges varetaget med reguleringen, hvorigennem der også kastes lys på, hvilken status den afdøde har.¹

Gravens etablering

I dansk ret er der som udgangspunkt en pligt til at begrave eller bisætte den afdøde. Forpligtelsen til at lade afdøde begrave medfører også en forpligtelse til at etablere en grav.² Folkekirken har pligt til at sørge for, at der er tilstrækkeligt med begravelsesplads, jf. § 9, stk. 1 i lovebekendtgørelse nr. 7 af 3. januar 2007 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde.³ Det er således et af denne lovs angivne formål at sørge for, at der er tilstrækkelig med plads til begravelser, og at disse fungerer som *værdige* og vel vedligeholdte begravelsespladser. Menighedsrådet er konkret den enhed i folkekirken, der er forpligtet til at sørge for, at der er tilstrækkelig plads på kirkegården til at begrave sognets beboere. Folkekirkens godt 2.100 kirkegårde er med få undtagelser de eneste begravelsespladser i Danmark. I København er en forholdsvis stor andel af begravelsespladserne kommunale,⁴ hvilket er historisk begrundet i en betænkning fra 1877, som ordnede det københavnske begravelsesvæsen og førte til udstedelsen af en Kgl. Resolution den 22. december 1879, der forenklede administrationen og samlede styrelsen af en række

Th.: Forside til bogen
"Retten til de døde" af
Janne Rothmar Herrmann.
Jurist- og økonomforbun-
dets forlag.

The background of the book cover is a classical painting. It depicts a large angel with expansive, feathered wings, wearing a flowing purple robe. The angel is carrying a small child in a white dress, holding them close to their face. The angel's right arm is extended forward, pointing towards the viewer. In the lower left, the angel holds a bouquet of flowers. The scene is set against a dramatic, cloudy sky with a crescent moon in the upper left. In the bottom left corner, a small church with a dome is visible on a hill.

JANNE ROTHMAR HERRMANN

Retten om de døde

JURIST- OG ØKONOMFORBUNDETS FORLAG

københavnske kirkegårde i kommunalt regi. Sognets beboere har ret til at blive begravet på kirkegården i det sogn, hvor de bor. For beboere, der ikke er medlemmer af folkekirken, gælder dette dog ikke, hvis der i sognet findes en kommunal begravelsesplads eller en begravelsesplads for det trosamfund, de tilhører. Beboere, som er bosiddende uden for sognet, har endvidere ret til at blive begravet på kirkegården, hvis ægtefælle, børn eller forældre er begravet der, eller vedkommende på anden måde har en særlig tilknytning til sognet. Dette gælder både for medlemmer og ikke-medlemmer af folkekirken.⁶ Begravelsens nærmere tilrettelæggelse, herunder også valg mellem kistebegravelse og kremation, foretages i samarbejde mellem begravelsesmyndigheden og den, der fremsætter begravelsesanmodningen, under iagttagelse af afdødes ønsker. Valg af gravsted foretages af den, der fremsætter begravelsesanmodningen, og udgiften til gravstedet kan afholdes af boet.

Gravens indhold

Det følger implicit af hele reguleringskomplekset og eksplicit af den kirkelige indvielse af jorden til begravelsesplads, at graven alene må indeholde et afdødt menneskeligt legeme.⁷ Således har Kirkeministeriet også udtalt i en skrivelse,⁸ at folkekirkens kirkegårde alene er beregnet til begravelse af afdøde *mennesker*, hvad enten der er tale om kistebegravelse eller nedsættelse af askeurne. De er således også indviet af præsten med ordene: "Så indvier jeg da dette sted til kristen begravelse i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn. Fred være med deres støv, som skal hvile her. Amen." En yderligere illustrativ sag, der belyser, hvordan man i denne henseende definerer en *afdød*, refereres af Kirkeministeriets vejledning. Her var der tale om en muslim, der ønskede at erhverve et gravsted, hvor hans amputerede ben kunne blive begravet, og hvor han siden selv kunne blive begravet. Ønsket var religiøst begrundet. Ved begravelse på denne måde ville han til sin tid kunne opstå som en hel skikkelse. En kirkegård er beregnet og indviet til begravelse af det menneskelige legeme og ikke amputerede lemmer. Selv om man har krav på at få stillet et gravsted til rådighed for en almindelig begravelse, har man ikke krav på at få udlagt et gravsted med henblik på i første omgang at få begravet en amputeret lemsdel. Der er dog intet til hinder for, at en kirkegårdsbestyrelse kan imødekomme et sådant, religiøst begrundet ønske. Det vil især være naturligt, at ønsket imødekommes på en kirkegård, hvor der findes en særlig muslimsk afdeling.⁹ Spørgs-

målet bliver også relevant i forhold til begravelse af (rester) af afdøde personers legeme, der efter afdødes ønske har været anvendt til videnskabelig brug. På den baggrund kan det konkluderes, at graven som udgangspunkt må indeholde hele eller dele af det afdøde lig, mens dele af det levende menneske, såsom amputerede lemmer, alene kan begraves på et udlagt gravsted, når ønsket er religiøst begrundet, og der gives tilladelse hertil af kirkegårdsbestyrelsen.

Gravfreden

Straffelovens § 139, stk. 1 kriminaliserer krænkelse af gravfreden. Bestemmelsen om krænkelse af gravfreden er i loven placeret side om side med bestemmelsen om usømmelig omgang med lig og usømmelig behandling af kirkens ting. Det ligger således implicit heri, at brud på gravfreden betragtes som usømmeligt, og at ikke blot liget, men også liget i nedbrudt tilstand (legemlige rester) nyder strafferetlig beskyttelse. Allerede før krænkelse af gravfreden blev en lovbestemt forbrydelse, blev det anset for en forbrydelse at forstyrre gravfreden. Retsvidenskabsmanden, Professor Anders

Hærværk på et gravsted er en krænkelse af gravfreden.
© Københavns Kommune.

Sandøe Ørsted (1778-1860) kaldte det en naturlig forbrydelse, hvorved han forstod handlinger, der ikke kunne passere i et samfund uden straf, selvom de ikke var kriminaliseret ved lov. Ørsted henviste til en Højesteretsdom af 4. oktober 1804, hvor retten uden hjemmel i nogen udtrykkelig lovbestemmelse anså det for en forbrydelse at forstyrre gravfreden, fordi det af lovene og de offentlige indretninger var klart, at staten havde villet tage "den Menneskene naturlige Følelse for deres afsiælede Legemers anstændige og uforstyrrede Bevaring i sin Beskyttelse, og den vilde være i Modsigelse med sig selv, hvis den taalte, at enhver, som fandt for godt, kunde tilintetgjøre denne Beskyttelse ved at opgrave og mishandle Ligene".

Som krænkelse af gravfreden betragtes forstyrrelse af gravstedet og den udsmykning, som er på gravstedet. Forstyrrelsen kan eksempelvis bestå i hærværk på gravstedet, eksempelvis ved at gravstenen er væltet eller overmalet, eller ved at beplantningen på gravstedet beskadiges. Afgørende er, at der er tale om et uretmæssigt angreb. Herved undtages naturligvis retmæssige opgravninger af lig til politimæssige efterforskninger o.lign.

Graven anskues, sådan som det også udtrykkes sprogligt i betegnelsen hvilested, som et særligt uforstyrret sted, der skal danne rammen om en værdig "bolig" for den døde. Graven kan have den funktion, at der skabes et nærmest lukket og forseglede rum for de døde, som dels skal holdes adskilt fra de øvrige rum i samfundet, dels kan holde styr på, hvor de individer, der engang var, nu befinder sig. Men kravet om, at der skal skabes en grav, der skal bestå i en vis årrække, medvirker omvendt også til, at de gravritualer, der opretholder forbindelserne mellem de døde og de levende, kan praktiseres. Lovgivningen fastsætter via fredningstiden en periode, hvor et gravsted ikke kan nedlægges. Den skal ifølge lovens krav være af mindst 20 års varighed, men kan fastsættes til længere varighed i kirkegårdens vedtægt, hvoraf fredningstiden på den konkrete kirkegård skal fremgå. Selvom der i loven står, at fredningstiden er mindst 20 og 10 år for henholdsvis kister og urner, er det ikke ualmindeligt, at fredningstiden i praksis er 25-30 år eller længere, idet det afhænger af den enkelte kirkegårds jordbundsforhold, som kan medføre en længere nedbrydningsproces. For nedgravede askeurner er fredningstiden dog i loven fastsat til at være mindst 10 år, ligesom der for børnegrave også kan fastsættes en kortere fredningstid i vedtægten. Sidstnævnte for-

hold illustrerer, at hensigten med fredningsperioden først og fremmest er at sikre, at graven skal forblive urørt, så længe resterne efter afdødes legeme ikke er nedbrudt i jorden. Et gravsted kan ikke nedlægges, før fredningsperioden efter den sidst begravede i gravstedet er udløbet. Ved køb af gravsted gælder brugsretten således også i hele den fastsatte fredningstid.

Respekten for graven

Loven om kirkebygninger og kirkegårde nævner en række emner, der skal behandles i den enkelte kirkegårdsvedtægt, herunder en af provstiudvalget godkendt vedtægt for orden på kirkegården. I ordensreglerne skal der fremgå et krav om *sømmelig* opførsel på kirkegården. Der gælder også et sømmelighedskrav i forhold til gravgitre og mindesmærker. I medfør af lovens § 21 kan gravgitre og mindesmærker, der ikke er registreret som bevaringsværdige, således forlanges fjernet fra kirkegården af provstiudvalget, såfremt de anses for skæmmende eller upassende. I dommen optrykt i Ugeskrift for Retsvæsen 1960 p. 135 var gravstedsindehaverens søn død efter at være blevet såret på Østfronten som medlem af Frikorps Danmark. Gravstedsindehaveren havde opsat en gravsten med inskriptionen "Vor kære Søn, SS Rottf. --- Dit Offer var til Danmarks Ære". Efter krigen indvilligede gravstedsindehaveren i at dække ordene "SS Rottf." og "Danmarks" med cement, men cementen var efterhånden skallet af og helt fjernet af gravstedsindehaveren i 1958. Menighedsrådet havde forgæves indstillet ham på ny at tildække ordene, idet inskriptionen fandtes upassende. Højesteret pålagde gravstedsejeren at fjerne stenen grundet den upassende inskription. Der blev særligt lagt vægt på menighedsrådets og den stedlige befolknings mening, idet det var den stedlige (sønderjyske) befolkning, der kendte baggrunden for indskriften, ligesom det fortrinsvis var den stedlige befolkning, der færdedes på kirkegården. Herudover lagde en enkelt af dommerne vægt på, at indskriften konkret havde vakt anstød på stedet.

Hvis den, der har brugsret til et gravsted, ikke holder gravstedet i sømmelig stand, kan det ryddes og besås med græs eller belægges med grus i resten af fredningsperioden eller resten af den periode, der er erhvervet brugsret til gravstedet for. Gravminder såsom gravsten og lignende må i denne forbindelse gerne fjernes fra graven, men skal opbevares i resten af brugsperioden på forsvarlig måde.

Foruden sømmelighedskravet gælder der som allerede skitseret også et krav om, at gravsten, mindesmærker og gravgitter heller ikke må være skæmmende. I medfør af bekendtgørelse nr. 338/2014, § 29 skal menighedsrådet også søge at forhindre, at kirken og kirkegårdens nærmeste omgivelser bebygges eller bruges på skæmmende måde. Det bør så vidt muligt undgås, at der foretages sådanne ændringer i bebyggelsen og beplantningen ved kirken og på kirkegården, at skønhedsværdier, der er knyttet til samspillet mellem kirke, kirkegård og omgivelser, forringes.

Begge dele medvirker til at skabe et rum, der understreger respekten for de afdøde.

Respekten for de afdøde: grundlæggende værdier

Gravfreden er først og fremmest en foranstaltning, der skal sikre, at liget kan ligge urørt i den tid, det tager, før det er nedbrudt. Dette kan begrundes i flere hensyn; fredningen af grave har et sundhedsmæssigt og etisk sigte, som sikrer, at mennesker ikke smittes eller udsættes for det ubehag, det ville medføre at støde på ikke nedbrudte lig i jorden. Der er også et hensyn til de efterladte. Men der er også hensynet til afdødes værdighed og integritet. Dette værn kan knyttes til menneskets særlige status. Værnet af menneskelivet er lige så gammelt som retssystemet. Da man omsatte den hidtil herskende sædvane til skrevne normer i den første lovgivning (landskabslovene og Jyske Lov), var værnet af det menneskelige liv også centralt, og drab var derfor belagt med straf. Men også i tidlige skrifter ses et grundlæggende værn af menneskelivet, eksempelvis i Biblens ti bud. Princippet kan knyttes til forestillingen om den menneskelige værdighed. Værdighed betyder, at individet i kraft af sit værd som menneske fortjener respekt fra sine omgivelser. Mennesket er en værdi i sig selv. Denne værdi knytter sig ikke kun til det levende menneske. Lovgivningen afspejler også en respekt for den unikke og uerstattelige person, der ikke længere er til. En respekt, der eksempelvis honoreres gennem den juridiske gyldighed af de viljesakter, personen udtrykte inden dødens indtræden (eksempelvis i et testamente). Men også forpligtelsen til at behandle den døde krop og dens endelige hvilested sømmeligt (en forpligtelse der er almindelig og karakteristisk i europæisk kultur og lovgivning), kan ses som et udslag af den særlige status, mennesket har.

Noter

- 1 Artiklen tager udgangspunkt i Janne Rothmar Hermann: Retten om de døde, DJØFs Forlag, 2016.
- 2 Medmindre der gives tilladelse af stiftsøvrigheden til at forholde sig med asken på anden sømmelig vis, eksempelvis ved spredning af asken over åbent hav.
- 3 Herudover har trossamfund uden for folkekirken og kommuner med kirkeministerens tilladelse mulighed for at anlægge begravelsespladser.
- 4 Vestre Kirkegård, Assistens Kirkegård samt Bispebjerg, Sundby og Brønshøj er alle kommunalt drevet.
- 5 Sigurd Jensen, "Vestre Kirkegård" i Ved Vestre Kirkegårds 100 års jubilæum, Københavns Begravelsesvæsen, København, 1970, p. 16-18.
- 6 Preben Espersen, Kirkeret i grundtræk, Nyt Juridisk Forlag, København, 2000, kapitel 18.
- 7 At kirkegårde alene er beregnet til mennesker følger også modsætningsvist af de særlige regelsæt, der eksempelvis gælder for dyr, jf. Europa Parlamentets og Rådets Forordning (EF) nr. 1774/2002 om sundhedsbestemmelser for animalske biprodukter, som ikke er bestemt til konsum og bekendtgørelse nr. 1294 af 15/12/2009 om registrering og drift af kæledyrsgravpladser.
- 8 Kirkeministeriets skrivelse nr. 12030 af 25. april 1989 til Silkeborg Kirkegård og Krematorium.
- 9 Kirkeministeriets vejledning Kirkegården, begravelsesplads for alle tilgængelig på www.km.dk/ministeren-og-ministeriet/publikationer/vejledninger/begravelseforalle.html?alt=0.html.html.html.html

Skovkirkegården i Silkeborg

Af Jens Deigaard Jensen

Kirkegårdsleder, Silkeborg Kirkegårde

Nye kirkegårdsarealer i etablerede skovområder er der stor interesse for i disse år – måske med inspiration fra Tyskland, hvor skovkirkegårde ikke er noget særsyn, se f.eks. *Wikipedia*. Også danske kirkegårde forsøger at inddrage skoven på de eksisterende kirkegårde. Jeg har i en artikel, "Skovkirkegårde", Kirkegårdskultur 2012-13, beskrevet, at mange kirkegårde har større eller mindre "skovafdelinger" med have/parkpræg – mens kirkegårde i etableret skovareal med naturpræg er et fåtal.

Ud over Silkeborg Kirkegård har Farum, Herfølge og Odense Kirkegårde inden for de seneste par år åbnet for urnenedsættelser i etablerede skovområder, dog uden gravminde på selve gravstedet. Høsterkøb (fra 1933) og Juelsminde (fra 1995) er eksempler på skovkirkegårde i etableret skov, hvor det også er muligt at opstille gravsten.

Silkeborg Kirkegård ejer ca. 4 ha fredskov med beliggenhed umiddelbart ved det øvrige kirkegårdsareal. I udviklingsplanen fra 2008 indgik skoven som en mulighed for urnebegravelser.

I de følgende år arbejdede kirkegårdsbestyrelsen videre på planerne sammen med *Wad Landskabsarkitekter*. I maj 2014 blev den nye skovkirkegård indviet af provst Elob Westergaard, og på selve indvielsesdagen blev de første 3 urner begravet.

I det følgende beskriver jeg skovkirkegården i Silkeborg nærmere.

Naturpræg

Det er vigtigt, at Silkeborg Kirkegårds skovafdeling fasthol-

der naturpræget. Det er en erfaring, jeg har efter samtaler med et bredt udsnit af de mere end 100 familier, som indtil nu har ladet en urne begrave i skoven (fig. 1).

Før myndighedsbehandlingen af ansøgningen om at benytte skoven til urnebegravelser var det et ønske, at det skulle være muligt at sætte gravminder på gravstederne i skoven. Imidlertid blev det gjort klart, at det ville vanskeliggøre sagens gang, fordi publikum i en offentligt ejet fredskov skal have uhindret adgang . . . underforstået, at gravsten dæmper folks lyst til at gå frit rundt i skoven.

Bestyrelsen valgte derfor at undlade dette i ansøgningen om brug af skoven til urnebegravelser – med den bagtanke, at det var vigtigst at komme i gang – og dernæst ansøge om muligheden for gravsteder markeret med gravsten.

Efterfølgende er det blevet klart, at muligheden for at opstille gravsten, om end de er aldrig så naturlige og lidt tilhuggede, på sigt ville udfordre skovafdelingens vigtigste aktiv: naturpræget.

Fig. 1. Skovkirkegården i Silkeborg – skov eller kirkegård? Den er begge dele, selv om det ikke er åbenlyst ved første syn.

Foto: Jens Dejgaard Jensen.

Fig. 2. Hvor skovkirkegår-
dens stier møder offentlig
vej, skal man passere den
markante låge, tegnet af
Wad Landskabsarkitekter.
Foto: Jens Dejgaard Jensen.

At det er naturen, der er det store aktiv, fremgår af mange udsagn, bl.a. af interviewet med Rita Skov i *TV2 Østjylland* januar 2015. Det samme hører jeg ofte af besøgende på kirkegården. Muligvis spiller silkeborgensernes glæde og stolthed over skovene og søerne omkring byen også en rolle for valget af gravsted i skoven.

Skovkirkegården i Silkeborg

Skovarealet er nærmest trekantet, mod syd møder den kirkegården, mod vest den stærkt befærdede Søndre Ringvej – heldigvis afgrænset af en skrænt på nogle meters højde ned mod vejen, og mod nordøst en blind vej/cykelsti. Her er der etableret en lav jordvold. En gennemgående sti er anlagt i skoven, og hvor den møder offentlig sti/vej, er der opsat låger (fig. 2).

Fig. 3. På skovkirkegårdens mindeplads kan pårørende lægge pynt og buketter. Navnemønterne er en tilvalgsmulighed, som vælges af knap halvdelen.
Foto: Jens Dejgaard Jensen.

Hvor arealet er egnet til urnenedsættelser, er der et netværk med felter á 1,5 x 1,5 m. Ved hjælp af målepunkter i terrænet kan de enkelte felter, som er nummererede, udmåles. I hvert felt nedsættes 2 urner – træer og dissers rødder er en udfordring, derfor anvendes ca. 1 m² pr. urne. Afgrænsede områder er udvalgt til salg af gravsteder.

Pårørende vælger selv, hvor de ønsker et gravsted. De må være med til urnenedsættelse, og gravstederne kan fornyes efter fredningsperiodens udløb. I skoven er ingen pynt tilfaldt – det må lægges på blomsterplads ved skovens indgang, hvor det også er muligt at få navnemønt opsat (fig. 3).

Kirkegårdsbestyrelsen fandt det vigtigt og rigtigt, at når vi begraver en af vore døde, bør der være mulighed for en eller anden form for minde. Løsningen blev en mindeplads med

Fig. 4. Skitse til "minde-mur" ved indgangen til skovkirkegården. På de enkelte sten kan der sættes navnemønter, eller et navn kan indhugges. Idé og illustration er udført af Wad Landskabsarkitekter i samarbejde med Danske Stenhuggerier og Silkeborg kirkegårde.

mulighed for at sætte navnemønter på en granitssten sammensteds. Ca. halvdelen af familierne med gravsted i skoven vælger denne mulighed.

Pladsen til navnemønter er blevet mere populær end forventet. Derfor arbejder vi i skrivende stund på at opstille en "mindemur" med mulighed for at få sat navne på sten i muren. Idéoplægget er udarbejdet af Wad Landskabsarkitekter (fig. 4).

En obligatorisk vedligeholdelsesaftale er knyttet til gravstederne.

Plejeindsats

I princippet er plejen meget begrænset, for naturpræget er vigtigt. Men især i begravelsesområderne og langs stierne er det vigtigt at holde øje med, om træerne er sikre – f.eks.

Gravstedsvalg før og efter skovkirkegårdens indvielse i %	1.1. - 31.12.2013	23.5. 2014 - 15.8.2016
Eksisterende gravsted, alle typer	29,8	31,7
Skovkirkegård	0	21,8
Fællesplæne, anonym	34,7	19,4
Plænegravsted, flere varianter	26,5	16,7
Traditionelt gravsted	8,0	8,3
Kolumbarium	1,0	2,1
I alt	100 %	100 %
Antal kister	20	59
Antal urner	181	468

skal delvis afbrækkede grene efter en storm fjernes, hvis de kan falde ned, hvor der er færdsel. De samme steder kan der være vækst, som er uønsket – brombær f.eks. Endvidere lægger vi vægt på, at det er muligt at færdes i begravelsesområderne – det betyder, der skal være en balance mellem store træer, træer der er godt på vej og ny vækst.

Indflydelse på gravstedsvalg

Når en ny gravstedstype introduceres, vil det påvirke valget af andre gravstedstyper. I fig. 5 er valget af gravstedstyper før og efter skovens introduktion vist. Hovedkonklusionen er, at anonym fællesplæne afgiver flest til fordel for skoven. Plænegravsteder med plade og plænegravstederne med opretstående sten i et bed (kombinationsgravsteder) har også tabt terræn. Men de traditionelle gravsteder holder stand – ca. 8% af de, som skal bruge et nyt gravsted, vælger et traditionelt gravsted både før og efter skovens indvielse.

Skovkirkegården har også tiltrukket brugere, som ikke hører til kirkegårdens normale opland – det er dog kun ganske få procent af de begravede.

Fig. 5. Skovens betydning for gravstedsvalget er markant. Tilgangen til fællesplæne er næsten halveret, og en tredjedel af de, der tidligere valgte en eller anden form for plænegravsted med mindsten, vælger skoven. Valget af traditionelle gravsteder er uberørt af skoven.

Litteratur:

Jensen, Jens Dejgaard, *Skovkirkegårde*, Kirkegårdskultur 2012-13, 28-33.

Hjemmesider:

<https://de.wikipedia.org/wiki/Waldfriedhof>

<http://www.tv2oj.dk/Nyheder/23-01-2015/1930/skovkirkegard-er-populaer>

Vorupør Gamle Kirkegård

Af Jimmy Munk Larsen

Cand. mag.

Jytte Nielsen

Museumsleder ved Museum Thy

I denne artikel præsenteres Vorupør Gamle Kirkegård, som i grove træk har befundet sig i en Tornerosesøvn siden 1925, hvor fiskerlejet Vorupør fik en ny kirkegård. Tornerosesønnen har i forening med kystkulturen og de religiøse symboler skabt en ganske unik tidslomme af en kirkegård, der befinder sig i et ingenmandsland mellem en traditionel kirkegård og en naturkirkegård. I artiklen gives der desuden et bud på en metode for formidling, der tager afsæt i gravminderne på kirkegårdene.

Anlæggelse af kirkegården

I anden halvdel af 1800-tallet fandt der en stor befolknings-tilvækst sted i det lille fiskerleje Vorupør i Thy. Samtidig gik indremissionske vækkelsesbølger over egnen. I forening

Vorupørs første kirke, der tjente menigheden fra 1878 og frem til 1902.

Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Thisted Kommune.

skabte disse to ting behovet for, at Vorupør fik sin egen kirke, der stod færdig i 1878. Den tilhørende kirkegård blev taget i brug i september 1878, da et ti uger gammelt drengebarn blev begravet som den første på kirkegården. Indtil da var folk fra Vorupør blevet begravet i Hundborg, en landsby der ligger cirka ti km mod øst.

En kort levetid

I dag ligger Vorupør Gamle Kirkegård forladt et par km uden for Vorupør. Den tilhørende kirke fik en kort levetid. Allerede i begyndelsen af 1900-årene blev den revet ned, da en ny og større kirke skulle bygges et par km mod vest, i Nørre Vorupør. Planerne om at bygge en læmole ud for Nørre Vorupør fik egnens fiskerbefolkning til – i bogstaveligste forstand – at pille deres huse i Sønder Vorupør ned og bygge dem op igen ved Nørre Vorupør, da læmolen ville give dem langt bedre forudsætninger for deres fiskeri. Folk flyttede fra Sønder Vorupør til Nørre Vorupør. Samtidig sygnede det lille bondesamfund Førby hen, og kirken blev derfor efterhånden ensom. Det stod klart, at Vorupør dels havde brug for en større kirke, og dels en kirke der lå mere centralt for menigheden. Den nye kirke stod færdig i 1902 og rummer endnu i dag en stor mængde inventar fra den første kirke. Det gælder bl.a. altertavlen, døbefonten og prædikestolen. Våbenhuset fra den første kirke lod man stå og udbyggede det mod nord, så det kunne bruges til kapel ved begravelserne på Vorupør

Vorupør Gamle Kirke indvendigt. Besøger man den nye kirke i Nørre Vorupør, vil man kunne genkende en stor del af inventaret. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune.

Gamle Kirkegård, som vedblev at være den eneste kirkegård på egnen i en snes år frem.

Kirkegården levede videre

Kirkegård blev der ikke noget af i Nørre Vorupør. Pladsen omkring den nyopførte kirke var trang, og de omkringliggende grunde var allerede bebygget. Derfor levede Vorupør Gamle Kirkegård videre frem til september 1925, hvor en ny kirkegård blev taget i brug et stykke sydvest for Vorupørs nye kirke. Der blev ikke tale om en konsekvent overgang fra den gamle kirkegård til den nye. I mange år anvendtes betegnelserne *Vorupør Østre* og *Vorupør Vestre* om de to kirkegårde. Mange havde i forvejen forældre, ægtefæller eller børn begravet på den gamle kirkegård, og det var derfor naturligt, at de også selv begravedes hér, når tiden kom. Langsomt - men sikkert - blev den nye kirkegård efterhånden de lokales foretrukne begravelsesplads. Som et eksempel på denne overgang kan nævnes, at fiskeeksportøren Jens Munk-Madsen i 1928 fik gravet sin kone op og flyttet hende til en ny grav på Vorupørs nye kirkegård, efter at hun i januar 1925 var blevet begravet på den gamle kirkegård.

En tidslomme skabes

Da Vorupørs nye kirkegård fik overtaget, mistede den gamle kirkegård efterhånden sin betydning for de lokale. Færre

Ét af mange fredede gravminder på Vorupør Gamle Kirkegård. Stenen er rejst i 1903, da manden døde, mens gravstedet er fra 1883, da konen døde. Hun er skrevet nederst. I baggrunden ses kirkediget, der er lavet af sten fra havet.
Foto: Klaus Madsen.

og færre besøgte slægtninge og venner på kirkegården, og den begyndte at sygne hen. Som slottet i eventyret om Tornerose groede kirkegården til og udviklede sig efterhånden til, hvad den er i dag: en unik kirkegård, der ikke er påvirket af diverse kirkegårdsforordninger og professionelle graveres kvadratiske indretning med snorlige gange og nøje afmålte gravsteder. Kirkegården blev en tidslomme. Dét at man ikke længere brugte kirkegården, betød, at der ikke var noget behov for at slette ældre gravminder. Hele samfundet er derfor repræsenteret på kirkegården, og ikke kun datidens førende mænd, som det ellers er meget udbredt på de kirkegårde, hvor man har skullet tage hensyn til behovet for plads til nye gravsteder. Hr. og Fru Thomsens gravsted er derfor fortsat bevaret i dag, selv om ingen af de to gjorde særligt væsen af sig, da de levede. I denne forbindelse skal det også nævnes, at omløbstiden på kirkegården er ekstraordinær lang. Jordforholdene på stedet er sådan, at hverken 60 eller 80 år gør alverden ved ligene, hvilket har været med til at bevare så mange gravminder, da de ganske enkelt ikke kunne slettes, når kister og lig stadig var i jorden. Det har også betydet, at kirkegården hurtigt blev fyldt op og på den måde tilskyndede til anlæggelsen af den nye kirkegård.

Skabelsen af denne indhegnede tidslomme har dog ikke været uden bump på vejen. I 1950'erne var der kræfter, der ønskede at flytte gravstenene over de vigtigste afdøde til et lapidarium på den nye kirkegård. I den anledning blev en arbejdsmand sendt på kirkegården for at knuse nogle af de mindetavler og sten, der ikke skulle bevares. Begivenheden delte Vorupør i to lejre, og nedbrydningsarbejdet blev hurtigt stoppet igen, men kan fortsat spores på kirkegården. Siden

Maren Thomsens mindetavle ses til venstre. Den knustes i 1950'erne, men hviler i dag op ad en krogbakke mod det gamle våbenhus. Hendes mand var bådebygger og krogemager. Det ses tydeligt, at tavlen er i to dele.
Foto: Klaus Madsen.

dengang har der ikke været nævneværdige forsøg på at nedlægge kirkegården. Den største trussel mod kirkegården er derfor, at den udvandes af nye traditionelle gravsteder. I dag ønsker mange mennesker nemlig at blive begravet på Vorupør Gamle Kirkegård, da de er faldet for kirkegårdens charme og unikke fremtoning.

Bevaring og forfald

Mange tænker om Vorupør Gamle Kirkegård, at den enten er glemt og derfor ikke plejes - eller at der er tale om en form for naturkirkegård. Ingen af delene er rigtige. Kirkegården sorterer under menighedsrådet ved Vorupør Kirke og passes af de samme gravere, der passer den nye kirkegård i Nørre Vorupør. Der er opnået konsensus om, at kirkegården ikke må udvikle sig til en traditionel kirkegård. Derfor er plejen også minimal. Mos og beplantning får langsomt lov at overtage gravsteder, hvilket skjuler den tidligere belægning af ral. Andre gravsteder er vokset så meget til, at man skal være lidt af en akrobat for at kunne finde og aflæse gravstenen. Når træer og buske skyder, fjernes den nye beplantning kun, hvis den generer et gravsted eller på anden måde er i vejen. Kirkegården passer derfor langt hen ad vejen sig selv. Og de døde? De får i bogstaveligste forstand lov til at hvile i fred. Bevaring finder sted i den forstand, at nogle mindetavler genopmales. En anden form for bevaring finder sted via kobbertråd, som er blevet påsat marmortavlerne som beskyttelse mod alger. Kirkegården er i en tilstand af et stille forfald sted, som ganske langsomt udvisker sporene af de mennesker, der levede og døde i Vorupør i kirkegårdens brugsperiode 1878-1925.

En efterhånden ulæselig tavle. Kobbertråd har beskyttet den afdødes navn mod alger, så det fortsat kan læses. I baggrunden ses en myretue på et gravsted. Foto: Klaus Madsen.

Bevaringsværdig

Vorupør Gamle Kirkegård har naturligvis også været omfattet af gravminderegistrering, hvilket blev færdiggjort i 2013. På kirkegården blev et meget højt antal gravsteder erklæret bevaringsværdige ud fra registreringskriterierne. Det store flertal af disse gravsteder blev registreret af tre-fire forskellige årsager. Dels var en lang række gravsteder over 100 år gamle, hvilket i sig selv var et kriterium for fredning,¹ dels indgik en lang række gravsteder som en del af kirkegårdens helhed. Her skal forstås, at en manglende registrering ville give mulighed for, at gravmindet forsvandt og blev afløst af et moderne gravsted, hvilket vil udvande den unikke sammenhængskraft på Vorupør Gamle Kirkegård. Et tredje bevaringskriterium, der ofte anvendtes som begrundelse for registrering, var, at gravmindet rummede en særlig inskription: Skriftsteder eller salmehenvisninger, hvilket er udtryk for den store betydning, Indre Mission havde i Vorupør. Endelig skal det nævnes, at fortjenstfulde personer har været brugt som begrundelse, da der ligger en del redningsmænd og strandfogeder begravet på kirkegården. Udover registreringen af de bevaringsværdige gravminder på kirkegården er området omkring den underlagt fredning. Den eneste regulering af det omkringliggende klitområde, der finder sted, er naturpleje gennem en flok får.

Gravmindet som nøgle

En metode, der kan bruges til kirkegårdsformidling, er, at anvende gravmindet som en nøgle til historien. Ud fra gravmindet får man en række data, som kan bruges til at kom-

Vorupør Gamle Kirkegård
set fra luften.

Foto: Allan Ekström.

me videre. Som minimum vil man i de allerfleste tilfælde stå med et navn samt fødsels- og dødsår - ofte også datoer - hvilket vil lette arbejdet med at komme videre i kirkebøger og folketællinger. I dette materiale vil man kunne finde oplysninger om den afdødes forældre, opvækst, konfirmation og voksenliv, herunder ægteskab og børn. Dét man får via disse arkivalier, vil man herefter kunne kombinere med den generelle historie - såvel lokalt som nationalt og internationalt. Eksempelvis har det været interessant at kigge på en udvandrer, der blev ført hjem til Vorupør og begravet på Vorupør Gamle Kirkegård efter sin død i Detroit i 1923. Hans historie kan dels kobles til noget lokalt, nemlig at mange unge fra Vorupør udvandrede til USA i denne periode. Dette kan selvfølgelig kobles til det nationale, da denne tendens gjorde sig gældende i hele Danmark. Det kan endda kobles til det internationale, da det netop var i denne periode, den amerikanske drøm levede og fik mennesker fra hele Europa til at opgive deres gamle liv og starte et nyt *over there* - på den anden side af Atlanten. Her skal man naturligvis undersøge baggrunden for, at folk var parate til at opgive alt, de kendte til, og starte forfra - nemlig et liv i ekstrem fattigdom og ingen muligheder for at komme ud af denne situation. Dét, at denne mand døde i USA, er altså en oplysning, man i første omgang får fra gravmindet, og som herefter kan efterkontrolleres og undersøges i arkivalierne.

Andre typer arkivalier

Ud over kirkebøger og folketællinger findes der flere andre typer af arkivalier, der kan graves frem og inddrages i jagen på den afdødes historie. Her skal bringes ét eksempel, hvor vi via gravstenen får den oplysning, at den afdøde var veteran fra krigen i 1864. Dette giver os muligheden for at undersøge, om der skulle ligge noget på Rigsarkivet vedrørende den afdødes soldatertid. I dette tilfælde kastede det en søfartsbog af sig. Desuden fandtes der en begæring om modtagelse af hædersgaven i anledning af 50-året for krigen samt et tilsagn om 100 kr. i årlig pension til veteranen. Det var ikke overraskende, at denne veteran gjorde tjeneste i søværnet – det gjorde alle rekrutterne fra de kystvendte sogne. Af søfartsbogen fremgår det, at han gjorde tjeneste på kanonbåden *Schrödersee*. Via diverse søgninger fandtes der frem til en Lars Andersen Abrahamsen fra Fejø nord for Lolland, som i 1924 nedskrev sine erindringer fra krigen. Nu blev historien pludselig meget levende. Lars Andersen Abrahamsen gjorde nemlig også tjeneste på *Schrödersee*. Nu kunne der støbes

Christen Rasmus Christensen
sens gravsten på Vorupør
Gamle Kirkegård.
Af stenen fremgår det, at
han døde i USA.
Foto: Klaus Madsen.

en historiefortælling sammen om, hvad denne veteran fra Vorupør havde oplevet under krigen. Natlige sejlads mellem Korsør og Vejlefjord med spioner, opfejning af spandevise af spidskugler og 20 østrigske og preussiske krigsfanger ombord – med hestene på slæb i robåde – er blot noget af det, soldaterkammeraten fra Fejø beretter om. Alt dette åbnes der altså kun op for, fordi der på den næsten tarvelige mindeplade er blevet skrevet "Veteran fra 1864".

Chr. Bach Christensen
- Veteran fra 1864. Foto:
Klaus Madsen.

Kobling til samtiden

Ved brug af denne metode er det vigtigt hele tiden at koble oplysningerne til samtiden og den historiske kontekst. Finder man frem til en konfirmation i midten af 1800-tallet, så kan det sagtens betale sig at gå i dybden med datidens konfirmation og lave en perspektivering til nutiden. Dengang markerede konfirmationen overgangen fra barn til voksen. Det var ikke den festdag, det er i dag – nærmere en dag konfirmanderne frygtede, da de skulle overhøres af præsten i kirken foran familie og venner. Svarede man ikke korrekt, var det ikke blot pinligt for én selv, men skamfuldt for hele familien. Konfirmanderne opstilledes desuden i prioriteret rækkefølge, efter hvor godt de havde klaret konfirmationsforberedelsen. Det siger sig selv, at det ikke har været sjovt at stå bagest i en

flok af 20 konfirmander. Alt dette kan naturligvis perspektiveres til i dag, hvor den tvungne overhøring er afskaffet, konfirmanderne opstilles efter alder, og hvor dagen i allerhøjeste grad er reduceret til en festdag.

Blev manden senere fisker, så skal det undersøges, hvordan en fiskers vilkår var på det givne sted på det givne tidspunkt. Var kvindens mand fisker, så skal det undersøges hvordan en fiskerkones vilkår var på det givne sted på det givne tidspunkt. Var børnenes far fisker, så skal det undersøges, hvordan vilkårene var for fiskerbørn på det givne sted på det givne tidspunkt. I Vorupør har det f.eks. været helt normalt, at skolen lukkedes i de perioder, hvor der var det bedste fiskeri. Det forsømte skulle børnene så indhente senere, når vejret var dårligere til fiskeri.

Helstøbt historie

Ved at bruge denne metode er det lykkedes at skabe nogle helstøbte fortællinger ud fra gravminder, som ellers ikke afslører meget. Ved at lade gravmindet fungere som en nøgle, kan der åbnes op for spændende og levende historier, der ellers er gemt godt væk i støvede arkivalier. Man kan sammenligne gravmindet med toppen af et isbjerg. Man ved ikke, hvad der gemmer sig under det, men den lille del man kan se, er nøglen til historien – en historie der både kan

Udskrift af kirkebog. Her ses det, at den senere soldat Chr. Bach Christensen blev konfirmeret i Snedsted Kirke i 1854. Det var en lille konfirmation med kun to konfirmander. Chr. Bach stod bagest. Foto: Kirkebog for Hundborg Sogn og Herred, Thisted Amt.

1854		Konfirmander		Børn		1857	
No.	Indfødsret eller i Døbt	Indfødsret eller i Døbt	Indfødsret eller i Døbt	No.	Indfødsret eller i Døbt	Indfødsret eller i Døbt	No.
1.	Anders Christensen	Anders Christensen	Anders Christensen	1.	Anders Christensen	Anders Christensen	1.
2.	Anders Christensen	Anders Christensen	Anders Christensen	2.	Anders Christensen	Anders Christensen	2.
3.	Anders Christensen	Anders Christensen	Anders Christensen	3.	Anders Christensen	Anders Christensen	3.
4.	Anders Christensen	Anders Christensen	Anders Christensen	4.	Anders Christensen	Anders Christensen	4.

overraske, begejstre og chokere. Resultatet af denne metode er blevet brugt til artikelskrivning, rundvisninger på kirkegården og senest til udgivelsen af bogen *Begravet i Klitten – Vorupør Gamle Kirkegård*, hvori metoden er blevet anvendt på 20 forskellige gravminder. Bogen er et viderebearbejdet speciale fra Aalborg Universitet anno 2014.

Til videre læsning

Larsen, Jimmy Munk, *Begravet i klitten - Vorupør Gamle Kirkegård*, 2016.

Larsen, Jimmy Munk, "Tredje gang var lykkens gang for Ane Kirstine", *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred* 2014, 101-108.

Nielsen, Jytte, "Kirkegården" i *Kirkerne i Thy* (sammen med Boje S. H. Andersen, Charlotte, Bisgaard, Else og Bolt-Jørgensen, Henrik), 2009, 103-136.

Vandet, Michael og Sørensen, Svend, *Det sidste hvilested – kirkegårde og gravminder i Thisted*, 2011.

Noter

- 1 Reglerne omkring bevaringskriterierne blev ændret i 2014. Se artikler af Leif Arffmann, Marjun Engholm samt Foreningen for Kirkegårdskulturs høringssvar i Kirkegårdskultur 2013-14 og Leif Arffmann og Ulla Schaltz i Kirkegårdskultur 2014-15.

Herunder tv.: Udkig fra det gamle våbenhus på Vorupør Gamle Kirkegård.
Foto: Klaus Madsen.

Herunder: Nogle gravminder taler mere for sig selv end andre.
Foto: Klaus Madsen.

Efterlivet og Dødens Have hos H. C. Andersen

Af Kirsten Dreyer

Forskningsstipendiat, cand. phil., Det Kongelige Bibliotek

Udødeligheden

I 1840'erne holdt H.C. Andersen jul i en årrække hos lensgreve A.W. Moltke på Bregentved, hvor han nød at gå tur i den smukke slotspark.

Under en af sine spadsereture kom han til Johannes Wiedewelts obelisk, som Moltkes farfar, overhofmarskalk A.G. Moltke havde rejst til minde om Frederik V (fig. 1). Et tyndt snelag dækkede stenene omkring obeliskens, og tankeløst skrev Andersen med sin stok i sneen:

”Udødelighed er som Sneen,
Imorgen kan man ikke see’en!”

Da han en dag kom hen til stedet igen, var al sneen smeltet på nær en lille plet, hvor kun ordet ”Udødelighed” stod tilbage! Dybt grebet af dette mærkelige tilfælde var hans umiddelbare reaktion: ”Gud, min Gud, jeg har aldrig tvivlet!”¹

Historien vidner om, at Andersen troede fuldt og fast på et liv efter døden eller rettere, han **ville** tro på det, om end den i realiteten også afslører en forudgående tvivl, som nu var blevet gjort til skamme.

H.C. Andersen var hele livet optaget af religiøse spørgsmål, bl.a. hvorvidt alle fik del i det evige liv. I så henseende var han aldrig i tvivl. Var der et evigt liv, var det i givet fald noget, mennesket kunne gøre krav på, et standpunkt, der havde sine rødder i hans fattige barndom samt den indignation og følelse af social uretfærdighed, der ligger bag historier som *Den lille Pige med Svovlstikkerne* og *Hun duede ikke*.

Det kom bl.a. til udtryk i en samtale med Oehlenschläger, som gjorde et dybt indtryk på ham. Oehlenschläger spurgte

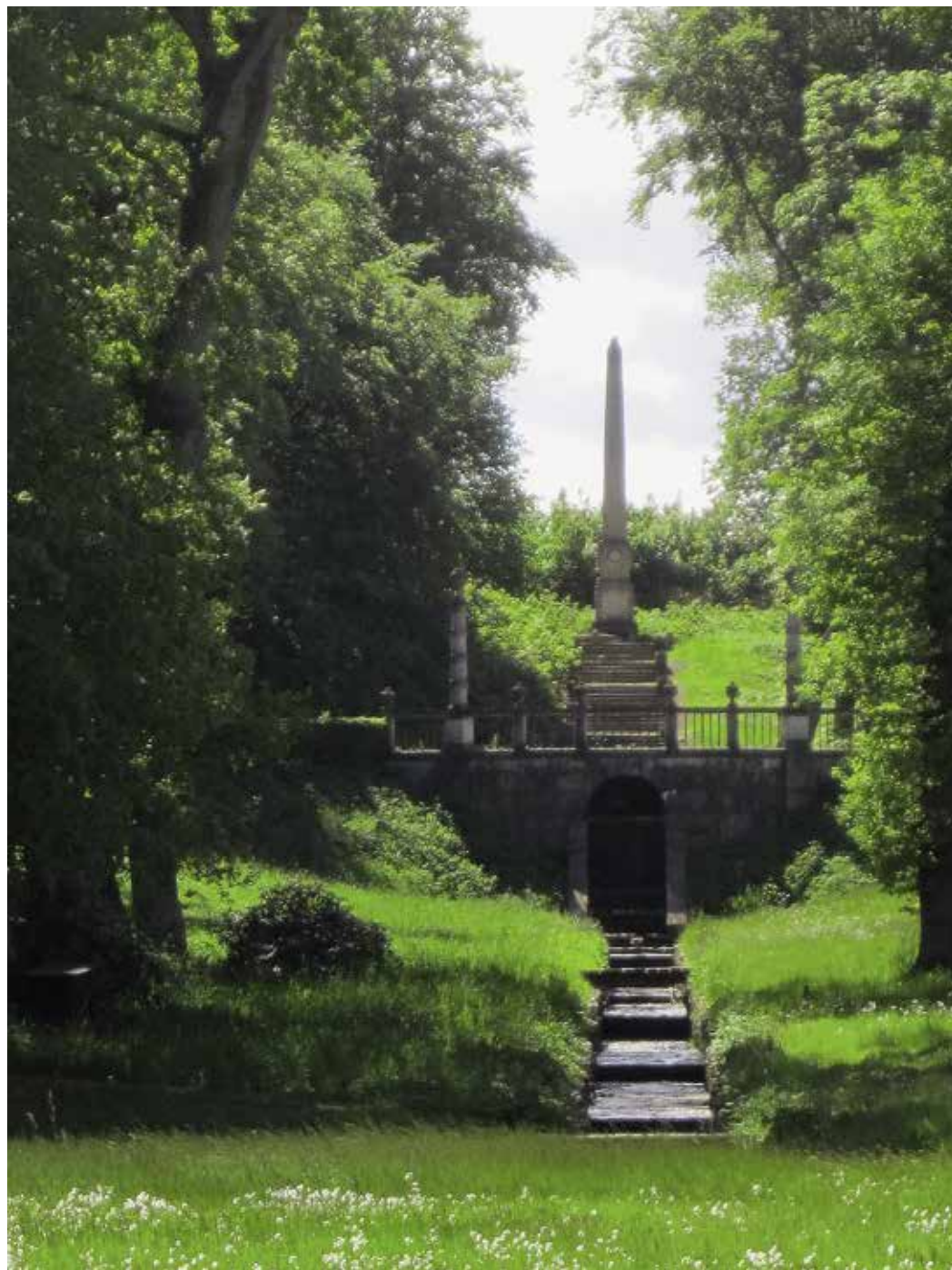

Fig. 1. Johannes Wiedewelt:
Obelisk i Bregentveds
Have 1772.
Foto: Kirsten Dreyer 2015.

ham, om han nu også var så sikker på, at der var et liv efter dette. "Jeg holdt fast paa Forvisningen herom, grundet i Guds Retfærdighed, men brugte i min stærke Udtalelse de uoverveiede Ord: "Mennesket kan forlange det!" – Da vedblev han: "Er det ikke igjen en stor Forfængelighed af Dem, at turde forlange et evigt Liv. Har ikke Gud givet Dem saa uendeligt Meget i denne Verden. Jeg veed," vedblev han, "hvilken uendelig Fylde af Godhed han forundte mig; naar jeg i Døden lukker mine Øine vil jeg taknemlig prise og vel-signe ham; forundes mig da endnu et evigt Liv, da tager jeg det som en ny uendelig Naade." "Saaledes kan *De* tale," sagde jeg, "Gud gav Dem saa uendeligt Meget paa Jorden, ogsaa jeg bør sige det, men hvor Mange stilledes ikke ganske anderledes i Verden, de kastedes herind med et sygt Legeme, en kuert Aand, førtes ind i de bittreste Forhold til Sorg og Savn, hvorfor skulle de saaledes lide, hvorfor blev det saa ulige fordeelt, det var en Uret, og den kan Gud ikke øve, han vil give Erstatning, løfte og løse Det vi ikke kunde!"²

Opstandelsen

Men ét var troen på et evigt liv, noget andet var spørgsmålet om opstandelsen. Var det kun sjælen eller tillige legemet, der skulle genopstå? Dét spørgsmål optog H.C. Andersen hele livet igennem.

Medens kirken op gennem tiden forkyndte, at opstandelsen skete på dommedag, vandt tanken med oplysningstiden frem, at den sker umiddelbart efter døden, fordi man nu skelnede mellem krop og sjæl. Mange afviste derfor troen på kødets opstandelse i konkret forstand til fordel for sjælens. Allerede i sin skoletid i 1820'erne gjorde Andersen denne tankegang gældende i sine danske stile påvirket af P. Krog Meyers *Lærebog i den christelige Religions- og Sædelære* (1818), hvor han fx skriver: ""Legemet skal opstaa af Graven." siger Skriften, men siger den ikke ogsaa: "Aanden vil gaa til Gud som gav den, men Støvet til Jorden hvoraf den er taget".³ Denne opfattelse bevarede han hele livet, og på hans gravsten på Assistens Kirkegård stod der netop de sidste fire verselinjer af hans digt "Oldingen" (1874), der rummer essensen af hans udødelighedstro:

"Den Sjæl, Gud i sit Billede har skabt,
er uforgængelig, kan ei gaae tabt;
Vort Jordliv her er Evighedens Frø,
Vort Legem' dør, men Sjælen kan ei dø."⁴

I Andersen-litteraturen har der paradoksalt nok været ringe fokus på hans forestilling om livet efter døden, selv om han fx i den realistiske roman *At være eller ikke være* fra 1857 netop skriver om et af tidens aktuelle emner: tro kontra viden. Her diskuterer hovedpersonen Niels Bryde om muligheden af et evigt liv med en ung jødisk pige, Esther, der sværmer for kristendommen, og Niels, der på det nærmeste er ateist, lover, at han vil sende et signal fra det hinsidige, hvis han dør før Esther, såfremt der er et liv efter døden. Skæbnen vil imidlertid, at Esther kort efter dør, og da tonen E efterfølgende pludselig lyder fra klaveret i stuen, tolker Niels den – selvfølgelig – som et signal fra Esther og vender tilbage til sin barnetro.⁵

Medens Niels Bryde blot konstaterer eller får bekræftet, at der er et liv efter døden, men ikke hvordan det former sig, finder man forskellige bud på denne side af sagen i eventyrene. I *Paradisets Have* (1839) møder man en fuldstændig traditionel - og mandschauvinistisk - forestilling om paradiset, der er beskrevet som en sal med "hvide gjennemsigtige Lilier, de gule Støvtraade i hver var en lille Guldharpe, som klang med Strængelyd og Fløitetoner. De skønneste Piger, svævende og slanke, klædte i bølgede Flor, saa man saae de deilige Lemmer, svævede i Dandse, og sang om hvor herligt det var at leve, at de aldrig vilde døe, og at Paradisets Have skulde evig blomstre".⁶ *Paradisets Have* er tydeligvis den rene 1001 Nat.

Også i eventyret *Engelen* (1844) gør H.C. Andersen sig forestillinger om efterlivet: "Hver Gang et godt Barn dør, kommer der en Guds Engel ned til Jorden, tager det døde Barn paa sine Arme, breder de store hvide Vinger ud, flyver hen over alle de Steder, Barnet har holdt af, og plukker en heel Haandfuld Blomster, som de bringe op til Gud for der at blomstre endnu smukkere end paa Jorden."⁷ Traditionelt opfattes engle som væsener, der hverken er guder eller mennesker, men fungerer som sendebud fra Gud. Også hos H.C. Andersen er englen et sendebud, men pointen er, at englen eller rettere englene, for der optræder to, er døde børn. De døde børn svæver med andre ord rundt i universet. Og Paradiset må være et sted, der ligner Jorden, men blot er endnu smukkere. Hvad voksne bliver til efter døden, ligger uden for eventyrets univers. Til gengæld bekræfter det Andersens forestilling om, at den svage, den fattige eller den uretfærdigt behandlede automatisk får del i efterlivet.

Med *Historien om en Moder* (1848) står man over for et af

H.C. Andersens mest komplekse eventyr, hvor den fortvivlede moder, der har mistet sit lille barn, ender sin lange rejse i "det store Drivhuus, hvor Døden boer og passer Blomster og Træer; hver af dem er et Menneskeliv", efter at hun har ofret alt for at få sit døde barn tilbage.⁸ Men drivhuset er ikke identisk med dødsriget. Om det lades moderen og læseren i uvidenhed, efter at hun har givet slip på sit barn, da hun bliver klar over, at det ville gå en sørgelig skæbne i møde, idet historien slutter med de bevægende ord: "Og Døden gik med hendes Barn ind i det ubekjendte Land".⁹

I *Dynd-Kongens Datter* (1858), der foregår i vikingetiden, bliver hedningen Helga, Dyndkongens datter, omvendt til kristendommen af en præst, som hun begraver, efter at røvere har dræbt ham. I slutningen af historien, hvor hun står foran at skulle giftes, kommer den døde præst svævende ned fra Himmeriges rige og fortæller, at glansen og herligheden dér overgår alt jordisk. Helga beder derfor om blot at kaste et blik ind i Himmeriget et minut, et ønske han efterkommer: "Og han løftede hende i Glands og Herlighed, i en Strømning af Toner og Tanker; det var ikke blot udenom hende, det lyste og klang, men inden i hende. Ord kan ikke udsige det."¹⁰ Men tre minutter i Himlen er som flere hundrede år på Jorden, og ligesom i det jødiske sagn, H.C. Andersen her afslutningsvis har gendigtet, bliver hendes legeme til støv, da hun vender tilbage. Kun en vissen lotusblomst ligger, hvor hun havde stået.

Hvad enten Dødsriget eller Paradiset er det ubekendte land, eller ord blot ikke kan udsige karakteren af det, var H.C. Andersen med andre ord i almindelighed ikke i tvivl om, at sjælen var udødelig.

Eventyrenes grave

Måske derfor spiller beskrivelser af gravskikke og af kirkegårde også en stor rolle i såvel dagbøgerne og brevene som i forfatterskabet.

Og de spænder utrolig vidt. Allerede i Andersens allerførste eventyr *Dødningen* fra 1830, senere omarbejdet til *Reisekammeraten*, er beskyttelsen af de afdødes minde et centralt motiv. Da hovedpersonen Johannes mister sin fader, sniger han sig bort fra det lystige gravøl; "han havde skaaret og sammenføiet et stort Trækors, det bar han hen paa Kirkegaarden og satte paa Faderens Grav, som alt nogle af Byens Piger hav-

de bestrøet med Sand og Blomster".¹¹ Og da han drager ud i verden, kommer han ind på en kirkegård, "saae de mange sjunkne Grave, der vare overgroede med høit Græs, da tænkte han paa sin Faders Grav, der nok ogsaa snart vilde synke saaledes sammen, da han ikke var og pyntede og lugede den. – Taus sadde han sig ned og rykkede Græsset af een af de nærmeste Grave, reiste de sorte Kors der vare faldne om, og lagde Krandsene, som Vinden havde revet bort fra de friske Grave, igjen paa deres Sted, i det han tænkte, at ogsaa en kjærlig Haand vilde tage sig af hans Faders Grav, nu da han ikke kunde det." ¹²

H.C. Andersen berører her de sociale skel i datiden. I romanen *Lykke-Peer* (1870) giver det sig udslag i en tragikomisk episode, hvor en enkemadamme fortæller om sit barns begravelse: "Jeg sparede i den Anledning ikke paa Blomster!" sagde hun, "og nu maa De betænke, at det døde i den dyre Tid, hvor de maa skæres af Potte! hver Søndag gik jeg til min Grav og lagde en Krands med stor, hvid Silkeløife. Sløifen blev strax stjaalen af Smaapiger og brugt til Balbaand. Det var saa fristende! Nu kommer jeg en Søndag, jeg vidste, at min Grav var i Hovedgangen til Venstre, men som jeg kommer, saa er min Grav til Høire. Hvad er det, siger jeg til Graverkarlen, har jeg ikke min Grav til Venstre? – ""Nei, ikke længer!"" svarede Karlen, ""Madamens Liig ligger der nok, men Gravens Overdeel er flyttet til Høire, da Stedet er en Andens Begravelses-Plads."" – Men jeg vil have mit Liig i min Grav, sagde jeg og det havde jeg jo min lovlige Ret til at sige. Skal jeg her gaae og pynte en falsk Overdeel, mens mit Liig ligger uden noget Tegn paa den anden Side, det vil jeg ikke! – ""Ja, saa maa Madamen tale med Provsten!"" Det er saadan en yndig Mand, Provsten! han gav Lov til at mit Liig kom til Høire. Det vilde koste fem Rigsdaler. Det gav jeg med Kyshaand og stod selv ved min gamle Grav. Kan jeg nu være vis paa, at det er min Liigkiste og *mit* Liig at de flytte? – ""Det kan Madamen!"" og saa gav jeg hver en Mark for Flytningen." ¹³

I et par af eventyrene lader H.C. Andersen de voksne gravskikke afspejle sig i børnenes leg. Det er tilfældet i *Den lille Idas Blomster* (1835), hvor titelfiguren og hendes to fætre begraver de visne blomster i haven, efter at de har været til bal om natten, i "en lille Papirsæske, der var tegnet nydelige Fugle paa". Den skal være deres "nydelige Liigkiste", og som æresbevisning skyder de to drenge til slut med flitsbuer over graven, "for de havde ingen Geværer eller Kanoner" (fig.

Fig. 2. Illustration til *Den Lille Idas Blomster*. Vilhelm Pedersen 1849.

2).¹⁴ Også i *Hjertesorg* (1853) er læseren i børnenes univers. Her begraver børnene garverenkens moppe og tager betaling for at fremvise graven, der er indhegnet med potteskår og bestrøet med sand, medens de øverst på den har sat "en halv Øl-Flaske med Halsen op, og det var slet ikke allegorisk".¹⁵

Medens læseren lades i uvidenhed om, hvor man skal finde blomsternes eller moppens grav, bevæger Andersen sig i andre dele af forfatterskabet i den virkelige verden, der lader sig geografisk bestemme.

De hjemlige kirkegårde og grave

Det gælder således Assistens Kirkegård på Nørrebro i København, hvor en anekdote i *At være eller ikke være* vidner om, hvordan kirkegården er blevet forvandlet til en hyggelig have eller park fra enten et trøstesløst sted som i *Dødningen* og *Reisekammeraten* eller et uhyggeligt rædselsromantisk i *De vilde Svaner*, der er befolket af lamier, dvs. hekse, som ved nattetide "toge deres Pjalter af, som om de vilde bade sig, og saa gravede de med de lange magre Fingre ned i de friske Grave, toge Ligene frem og aade deres Kjød".¹⁶ I romanen fortælles om en engelsk familie, der tog en vogn og sagde til kusk: "Kjør os hen, hvor der er noget Smukt at see!" Det smukkeste, kusk vidste, var Assistens Kirkegård, og de skulle efter sigende være blevet så henrykte, at de lovede at komme igen for at blive begravet på lige netop det sted,

der var det smukkeste i verden. Og Niels Bryde, der lige har mistet sin moder, som netop bliver begravet på Assistens Kirkegård, er enig. Det er det dejligste sted i verden: "han ønskede at kunne blive med sin Fader her under de smukke Træer, hvor Fuglene sang, hvor Muren prangede med Billeder, hvor Gravene stode med Monumenter, Blomster og Krandse. Her var saa festligt, saa yndigt."¹⁷

Også i historien om *Et godt Humeur* (1852) er scenen henlagt til Assistens Kirkegård: "lad os komme der, naar Solen skinner og Træerne ere grønne; lad os gaae mellem Gravene! hver af disse er som en lukket Bog med Ryggen op ad, man kan læse Titelen, som siger hvad Bogen indeholder og siger dog Ingenting."¹⁸

I 1856 skrev H.C. Andersen første del af *Et Stykke Perlesnor*, der er formet som en rejse gennem Sjælland. Bl.a. gøres holdt i Roskilde, "Kongegravenes By ved Hroars Væld".¹⁹ Men det er nu ikke domkirken, han fokuserer på. Nej, han vil kun søge en grav på Graabrødre Kirkegaard: "en ringe Steen er lagt hen over den, Orgelets Drot, den danske Romances Fornyer, hviler her ... *Roeskilde*, Kongegravenes By, i din Perle ville vi see paa den ringe Grav, hvor i Stenen er hugget Lyren og Navnet: *Weyse*."²⁰ Man kan diskutere, om det er en ringe grav, eftersom det er en sarkofag, men Andersens synspunkt skyldes måske, at det var en type gravmæle, der var ved at være umoderne i 1840'erne, da Weyse blev begravet.

Sorø er byen, "der gjemmer *Holbergs Støv*!"²¹ Men i marts 1862 var det også her, at Andersens ven B.S. Ingemann fik sit sidste hvilested. H.C. Andersen var med til begravelsen, og hans beskrivelse vidner om datidens begravelsesskikke bl.a. brugen af mos frem for gran: "Graven var belagt med Mos og uden om den sat, uden Rod, en Mængde Graner", så den åbenbart har været forvandlet til et lille stykke skov, som skærmede den mod den iskolde vind, der blæste den dag.²² Fortsætter vi rejsen vestpå over Store Bælt, finder vi en beskrivelse af den nu nedlagte St. Knuds Kirkegaard i Odense i romanen *Kun en Spillemand* (1837). Den 18. november 1836 beder Andersen i et brev Odenseveninden Henriette Hanck undersøge, om gravene på kirkegården allerede var brolagte i 1816, og tilføjer i en parentes: "Det er et særdeles poetisk Skue at see, ikke som Byron siger: "Græsset bølge let over Graven", men Graven stenet til."²³ Jette Hanck kunne ikke svare på spørgsmålet, men det kunne hendes fader J.H.T. Hanck: "*Gravene* paa St. Knuds Kirkegaard vare alle-

rede brolagte 1802, da jeg (J.H.) kom til Odense, og denne uskønne Skik er siden troligen vedligeholdet *der*; men Frue og St. Hans Kirkegaarde ere derimod planerede, og tildeels beplantede med Blomster.”²⁴ Man har altså tydeligvis valgt at brolægge gravene af hensyn til vedligeholdelsen. Umidledbart kunne man tro, at Andersens ovennævnte parentes var ironisk ment, men i romanen, hvor han i øvrigt skriver, at brolægningen først skete **efter** 1816,²⁵ er det svært at se, om også han synes, at det er en uskøn skik, når det hedder: ”Træder man ind paa St. Knuds Kirkegaard, da kan man ikke bruge Digterens Ord: ”let bølge Græsset over vore Grave!” Alle Grave her ere brolagte, ganske som man brolægger en Gade. De Efterlevende, som ret ville vise Omhu for deres Døde, sørge for at Brolægningen holdes vedlige og hvert lille Græsstraae bliver bortluget.”²⁶

Skal man tro dagbogen, var der til gengæld næppe ret mange, der havde bekymret sig om at luge osv., da Andersen under en rejse i Jylland besøgte Gørding Kirke 20. juli 1859: ”jeg snoede en Krands og lagde paa een. Ved en anden laae en Menneske Knokkel, den fik jeg ned i Jorden og lagde en Steen over.”²⁷ Det er helt tydeligt, at Gørding, der var et typisk eksempel på kirkegårdene, som de havde set ud i flere hundrede år uden monumenter og blomster, forekom Andersen mærkelig for ikke at sige stødende.

Næste dag var han inde på kirkegården i Fjaltring og noterer i den forbindelse: ”En 22aarig strandet Matros laae her, jeg lagde en Krands paa hans Grav og pyntede den”.²⁸

I sommeren 1844 inviterede Christian VIII H.C. Andersen til Føhr, hvor han og dronning Caroline Amalie holdt ferie hvert år. Under opholdet var han med dronningen på en udflugt til Oland, og i den forbindelse opfordrede kongen ham til at se kirkegården, som han åbenbart regnede for en seværdighed. Det syn, der mødte Andersen var endnu mere makabert end det, han i 1859 blev vidne til i Gørding: ”Jeg løb til den Ende af Øen hvor Havet ved sidste Stormflod havde revet hele Stykker bort, her var en lav Skrænt, forraadne Liigkister stak frem, rundt om Menneskeknokler, Hovedpande Been, Alt hvad, som gaaer løst, samles og begraves dybere inde i Landet, til Havet igjen naaer derhen og rive dem med, det er meest Sømænd; de kan saaledes jordes og dog blive Havets Bytte.”²⁹

Oplevelserne på Oland brugte han i romanen *De to Baronesser* (1848) i en scene, hvor tjenestepigen Keike viser den ene af titelpersonerne, den lille Elisabeth, rundt på øen: ”Haand

i Haand vandrede de [...] hen imod Havet, hvor den gamle Kirkegaardsplads var, og hvor Brændingen ved hver Storm skar Stykker fra Skrænten; denne var lav, og rundtom stak Stumper af Liigkister og hele Menneskeknokler frem. *Keike* krøb ned til den laveste Pynt og opsamlede i sit Forklæde de Been, der ellers snart maatte skylles væk; dem vilde hun bære op til den nye Kirkegaard og lægge i Jorden der, saa vare de dog i Ro saalænge, til Havet engang naaede derop." Mon ikke Andersen i dette tilfælde også har gjort det samme som *Keike*? I hvert fald er det ikke svært at forestille sig, at Andersen selv har reageret som *Keike* i respekt for de døde, når det hedder, at de går op til den nye kirkegård, hvor *Keike* "tog en Spade, nedgravede Dødningebenene, hun havde samlet ved Stranden og læste et "*Fader vor!*" over dem. Lille *Elisabeth* førte hun fra Grav til Grav, thi *Keike* forstod at læse Indskrifterne og kjendte alle Gravene; paa enkelte var opreist en stor, noget flad Steen, hvori var hugget, foruden Indskriften, den Afdøde selv, svævende i Skyer og modtaget af Forudgangne. Der var mange rørende og mange saare kortfattede Indskrifter; enkelte toge sig høist curiøse ud, men det faldt ikke *Keike* ind. Her læste man paa en Liigsteen, at foruden Manden selv, hvilede her Benene af hans endnu levende Kone. Hun havde selv sat Indskriften, saa maatte den jo være sand. En anden Steen var reist for en paa Havet omkommet, aldrig fundet Styrmand og hans efterladte Børn; Dødsaaet for dem manglede, men der stod Plads aaben, at det kunde sættes til. Alle Gravstene vare halv overtrukne med en fugtig Grønhed; ikke en Blomst fandtes, et Par Buxbombuske vare de eneste Væxter, man saa, og disse vare halv gaaede ud; derimod stode et Par Børnegrave med smuk mosaikagtig Indfatning af Conkyllic og runde, af Havet slebne Stene."³⁰

Kirkegårde og grave i Tyskland, Italien, Grækenland og Konstantinopel

Også i udlandet var H.C. Andersen en flittig gæst på kirkegårdene. Bl.a. opsøgte han gerne de kendtes gravsteder fx den tyske fabeldigter C.F. Gellerts (1715-69) grav i Leipzig, som han beskrev meget anskueligt og detaljeret i *Skyggebil- leder af en Reise til Harzen, det sachsiske Schweiz etc.etc. i Sommeren 1831* (1831): "En flad, simpel Steen med hans Navn og Døds-Aar laae derover, ved Siden var plantet et Rosentræ, og rundt om stod et lavt Gitter, hvor de Mange der havde besøgt Digterens Grav, havde skrevet og skaaret deres Navne."³¹ Andersen skrev også sit eget, for graffiti har som bekendt eksisteret til alle tider. Igen bemærker man sig ordet

”simpel”. Da Gellert døde, var den type gravsten ganske almindelig men gammeldags på Andersens tid. Beskrivelsen af Gellerts grav er i og for sig ikke så interessant i forhold til hans iagttagelser af de nye grave, der tydeligvis stødte hans æstetiske sans, idet de var ”saa underligt pyntede, man havde foruden Blomster og Krands, besat dem med Citroner og Appelsiner, og nogle af disse vare skaarne i Stykker; fra Krandsen flagrede lange Baand med Guld- og Sølv-Fryndser, der, naar denne hele Stads var noget gammel, saae ganske hæsligt ud. Paa Baandene vare Vers aftrykte, deels selvgjorte, deels valgte af bekjendte Digtere.” Og så tilføjer han: ”At en Grav smykkes med en enkelt Krands, finder jeg smukt og betydningsfuldt; Tømmermanden sætter jo ogsaa sin Krands med det brogede Flitterguld, paa Husets Tag, naar den hele Bygning er reist, hvorfor skulde vi da ikke, ligesom han, ogsaa her sætte en Krands, Graven er dog Taget paa vor Jordlivs Bygning, først naar denne er klappet til, er den fuldkommen reist.”³² Efter denne ret overraskende men ret logiske religiøse betragtning skriver han, at han tilfældigvis overværer en begravelse, hvor kisten ligeledes er pyntet med blomster, citroner og appelsiner. Om han har opfattet det som en slags hedensk offergave, fremgår ikke, men også det har tydeligvis stødt ham.

På sin første rejse til Tyskland i 1831 kom Andersen også til landsbyen Lohmen, hvor han ikke alene beundrede kirken men også kirkegården. Han stoppede op ved en helt ny grav, hvor man bemærker hans syn på døden som en søvn, der forekommer paradoksal, eftersom han stod fremmed over for tanken om kødets opstandelse: ”en frisk Grav var nylig kastet, det hvide Sand strøet paa, men Vinden havde revet Blomsterne af Graven, jeg samlede dem igjen til en Krands og lagde dem paa den, en lille Fugl qviddrede i Træet tæt ved, som om den vilde sige mig Tak; han havde vist seet og kjendt den stille Sover, der her hvilede sit trætte Hoved i den kjølige Jord.”³³

Under sin store udenlandsrejse i 1833-34 besøgte H.C. Andersen Bologna og var også på kirkegården, og ironien er ikke til at tage fejl af, når han i *En Digters Bazar* (1841) omtaler den som ”den rige Kirkegaard”, hvor han betragtede de mange marmormonumenter, der var lavet af såkaldte bononiske sten, der har en selvlysende effekt, og som ”faae deres Lys fra den Døde, de ere reiste over; men jeg fandt ingen, der endnu havde inddrukket noget Lys, skjøndt paa den ene læstes, at her laae en *berømt* Comedieskriver – og paa den

anden stod, at her hvilede en Dame, der havde kunnet tale Græsk og Latin".³⁴

Under sin store rejse i 1840-41 besøgte H.C. Andersen Grækenland og Konstantinopel, det nuværende Istanbul. Som altid havde han et skarpt blik for forgængeligheden midt i skønheden. I dette tilfælde var det på Akropolis i Athen, hvor det gik hårdt ud over Parthenon under venetianernes belejring i 1687 og under den græske frihedskrig i 1820'erne. "Faa Skridt fra mig mellem de sprængte Marmorblokke, hvor den vilde Tidsel skjød frem, laae Menneskeknokler, man havde henkastet et Dødningehoved paa den hvide Marmorblok; det gjorde et forunderligt mægtigt Indtryk paa mig! Taarerne strømmede mig ud af Øinene!"³⁵ Det er næppe tilfældigt, at han bruger ordet "Dødningehoved" fremfor "hovedskal" eller "kranium", fordi det forstærker virkningen rent stilistisk.

En helt anden men lige så bevægende oplevelse var et besøg på den muslimske gravplads ved Scutari uden for Konstantinopel, som han vier et særskilt kapitel i rejsebogen. Her mødte han givetvis en gravplads, som han så som den ideelle også i en kristen sammenhæng, fordi islam ser det enkelte individ som et unikt væsen, der til stadighed er grund til at mindes til evig tid: "Der, hvor een er jordet, lægge Tyrkerne aldrig et nyt Liig, den Dødes Grav er hans Hjem, og det er fredet; saaledes maa Kirkegaarden voxe, den ved *Scutari* strækker sig milevidt. For hvert Barn, som fødes, plantes en Platan, for hvert Menneske, der dør, plantes en Cypres, Kirkegaarden ved *Scutari* er derfor en udstrakt Skov, den er gjennemskaaret med Veie og Stier. Her ere de rigeste Gravmonumenter, den største Afvexling af Mindesøiler over de Døde. Paa de Grave, der dækkes af en flad, udstrakt Steen, er midt i denne anbragt en Fordybning, hvori Regnvandet kan samles, de herreløse Hunde lædske her deres Tørst, og Tyrken, som seer det, finder heri et Tegn paa, at den Døde er salig i *Mohammeds Paradiis*." Og videre hedder det: "Intet Hegn indeslutter denne Skov med de Dødes Grave, eensomt og stille er her under disse mægtige Cypresser; den brede Landevei gaaer hen over de omstyrtede Grave; Araberen driver sine Kameler forbi, Klokken paa Dyrets Hals er den eneste Lyd i denne store Eensomhed ... det Forkrænelige sover der uden at drømme, det Evige stræber mod Gud. Hvilken Stilhed mellem disse Grave under Cypresserne! i den maaneklare Aften ville vi vandre her. Hvilke mørke Træer! Natten slumrer over Gravene; hvilken lysende Himmel! Livet strømmer ud fra den." ³⁶ Kirkegården er her forvandlet fra et sted

præget af uhygge eller af glemsel og forfald til en landskabelig romantisk og paradisiske have. Og netop have er ordet, han afslutningsvis bruger til at karakterisere gravpladsen i Scutari: "Der er stille i de Dødes Have!"³⁷

Kirkegårde og grave på den Iberiske Halvø

I 1862 besøgte H.C. Andersen først Spanien og siden i 1866 Portugal. Igen stod besøg på kirkegårde på programmet.

Den fred i sindet, han havde følt i Scutari, fandt han ikke på kirkegården i Barcelona. Her var ikke en dødens have, men snarere en by, der leder tanken hen på industrialismens lejerkaserner. Han bruger selv ordet "Pakhuse". "Favnhøje Aloer voxer til Gjerde, høje Mure omslutte her en By, beboet kun af Døde." Man får nærmest indtryk af, at det kun gælder om at få stuvet de døde af vejen. "Indenfor strække sig lange, eensomme Gader med sex Etages kaserneagtige Huse, i hvilke

Fig. 3. Den ældste del af Den Protestantiske Kirkegård i Málaga.
Foto: Karin Kryger 2015.

Side om Side, over og under hinanden, er muret Celler, og i hver af disse ligger Liget i sin Kiste; en sort Plade med Navn og Indskrift lukker for Aabningen. Bygningerne have Udseende af store Pakhuse med Laage ved Laage. Et stort Gravkapel med Sørgealtre er Kathedral i denne Dødningeby, en Græsplads med høie, sorte Cypresser og et enkelt fritstaaende Gravmonument giver nogen Afvexling i disse Gader, hvor *Barcelonas* Beboere, Slægt paa Slægt, som stumme, tause Beboere drage ind i deres Gravkamre." Selv solen generede ham. Den brændte trykkende mellem de hvide mure, og stilheden virkede så beklemmende, at han ville ud igen i det levende liv.³⁸ Hvor fremmedartet denne gravskik forekom ham, kan aflæses af dagbogen, hvor han har tegnet disse dødens "Pakhuse" for at fastholde det deprimerende synsindtryk.³⁹

Fra Barcelona gik turen sydpå til Málaga, og et af højdepunkterne blev et besøg sammen med konsulen H. W. von Scholtz Hermensdorff på den protestantiske kirkegård, "den hyggeligste, deiligste Kirkegaard", Andersen tilsyneladende nogensinde havde set, en fuldstændig kontrast til kirkegården i Barcelona. "Blomster og Grønt, mageløs Udsigt over Havet til Afrikas Kyst, en smuk pompeansk malet Bygning hvor man kunde drikke Kaffe, Alt som en yndig Have, saa stille, saa fredelig, her vare Grave med engelske, tyske danske og norske Indskrifter ... Her vil jeg ligge begravet skal jeg døe [i] Spanien! udbød jeg, nei sagde Consulen fortæl først om dette smukke Land, jeg vil ikke være med at begrave Dem her."⁴⁰

I rejsebogen *I Spanien* (1863), blev der naturligvis også plads til at skrive om kirkegården i Málaga (fig. 3): "Hjemme i de nordlige Lande fortælles om dybe, mørke Indsøer, der forunderligt drage Menneskene til sig og hvor den Melancholske tilsidst rives hen af en usynlig Magt og kaster sig i det lokkende Dyb; en Deel af denne forunderlige Tiltrækningskraft havde for mig *Malagas* protestantiske Kirkegaard."

Besøger man i vore dage kirkegården, kan det være svært at se, at den på Andersens tid var "et Stykke Paradiis" og "den deiligste Have" med hække af blomstrende myrter, høje buske af geranier, og passionsblomster, der slyngede deres ranker over mange gravsten, medens "Pebertræerne sænkedes deres grædepiilshængende Grene ned over Hvilestedet". Også caféen beskrives: "herinde var Forfriskninger at faae; smukke Børn, med straalende Livsens Øine, legede der."⁴¹

Fig. 4. Den ældste del af Den Protestantiske Kirkegård i Málaga.
Foto: Karin Kryger 2015.

Kirkegården med gravene, forfriskningerne, dvs. det livgivende vand, og de legende børn bliver med andre ord et billede på livets cyklus.

Tre år efter blev Andersen inviteret til at besøge nogle venner i Portugal, som boede på landstedet Pinieros uden for Lisabon. Det var en meget smuk egn, og på en højde med en vid udsigt over Tejo-floden lå St. Johannes Kirkegården, som bestemt ikke faldt i Andersens smag: "Den midterste Plads indtages af et Capel, i hvis mange Nischer prange Helgen-skikkelser, hugne i Marmor; men slettere gjort har jeg intet Arbejde seet; det er Vrængbilleder af Helgene, forfærdelige Idiotskikkelser, det er en Forsyndelse mod det rene Marmor. Ud fra Capellet strække sig i Alleer Monument ved Monument, formede som smaa, tunge Taarne eller opstillede Pyramider; man gaaer herude i Billedhuggerkonstens Barn-dom."⁴² Byens anden og større kirkegård så han ikke, men den får alligevel et par ord med på vejen: "den fører Navnet *"Prazeres"*, det vil sige *"Fornøjelse"*, de Franskes *plaisir*. Man maa troe, at en Humoristiker har døbt Stedet."⁴³

Svenske Kirkegårde

Endelig skal Sverige nævnes. I 1849 besøgte han bl.a. Husaby Kirke, hvor den første svenske konge, der lod sig døbe, Olof Skotkonung (ca. 980- (995-) ca.1022) og dronning Estrid ligger begravet uden for kirken. Om det gik op for Andersen, at der var tale om kongegrave, er et spørgsmål. Videre imponeret blev han i hvert fald ikke. I rejsebogen *I Sverrig* (1851) hedder det blot: "Kirkegaardens gamle Træer skygge over ældgamle Grave [...] I Liigkiste-Form over Gravene ere Kampestene lagte, sirede med plumpe Udhugninger fra Catholicismens Tid."⁴⁴

I dagbogen får man dog et bedre indtryk af gravene, for her skriver han, at de var sammensat af fire lange sten, så de dannede en stor ligkiste, altså en meget klassisk type, som han må have mødt mange gange sydpå, men som unægtelig ikke er særlig almindelig her i Norden.⁴⁵

Andersen besøgte adskillige kirkegårde på sine rejser i Sverige, men beskrivelsen af kirkegården i minebyen Sala siger mere end mange andre også meget om ham selv: "Jeg kjendte Ingen her i Byen, Ingen førte mig, saa gik jeg med Køerne, og kom til Kirkegaarden; Køerne gik forbi, jeg steg over Stenten, og stod mellem Gravene, hvor Græsset voxte høit, og næsten alle Liigstene laae med udslettede Indskrifter, kun paa en og anden var læseligt, "Anno –" ja hvad da? Og hvem hvilede her? Alt var udslettet paa Stenen, udslettet som Jordlivet af den, der nu var Jord i Jorden. Hvilket Livsdrama have I Døde spillet i det stille Sala? Den nedgaaende Sol skinnede hen over Gravene; intet Blad rørte sig paa Træerne; Alt var stille, dødsstille i Sølvminernes Stad."⁴⁶

Verdens dejligste kirkegårde

Gennem sit lange rejseliv så H.C. Andersen gamle og nye kirkegårde, forfaldne og velholdte. Begejstret for det nye, som han altid var, er der næppe tvivl om, at han foretrak de havelignende gravpladser som Assistens Kirkegård, gravpladsen i Scutari og sidst men ikke mindst den protestantiske kirkegård i Málaga (fig. 4), hvor liv og død forenedes på den smukkeste måde. Og med sin fast forankrede tro på udødeligheden glæder han sig utvivlsomt i sin himmel over, at hans grav på Assistens Kirkegård er bevaret og et udflugtsmål for mange turister fra nær og fjern, der tilmed får muligheden for at opleve netop den type kirkegård, han selv foretrak (fig. 5).

Fig. 5. H.C. Andersens grav
på Assistens Kirkegård.
Foto: Stine Helweg 2016.

Litteratur:

Dagbøger: *H.C. Andersens Dagbøger 1825-1875*. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab under Ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen. I-XII, Kbh. 1971-77.

Eventyr: *H.C. Andersens Eventyr*. Kritisk udgivet efter de originale Eventyrhæfter med Varianter ved Erik Dal og Kommentar ved Erik Dal, Erling Nielsen og Flemming Hovmann, I-VII. Kbh. 1963-90.

MLE: H.C. Andersen, *Mit Livs Eventyr*. Revideret Tekstudgave ved H. Topsøe-Jensen med Noter af H.G. Olrik og Udgiveren, I-II, Kbh. 1951.

SV: ANDERSEN. *H.C. Andersens samlede værker*. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab under redaktion af Klaus P. Mortensen. Kbh. 2003-2007.

Johan Fjord Jensen, *Vest for paradis. Begravelsespladsernes natur*. Kbh. 2002.

Birgitte Kragh, *Til jord skal du blive ... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 9. 2003.

Svend Larsen (udg.), *H.C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck*, Kbh. 1942-46.

Chr. Svanholm, *H.C. Andersens Ungdoms-tro*. Trondheim 1952.

Noter

- 1 MLE II,131.
- 2 Eventyr VI, 17.
- 3 Chr. Svanholm, H.C. Andersens Ungdoms-tro, Trondheim 1952, 135.
- 4 SV 8. 436. Gravstenen er i dag forsvundet.
- 5 Ibid 6,217f. og 249f.
- 6 Eventyr I, 151.
- 7 Ibid II,15.
- 8 Ibid,162.
- 9 Ibid, 164.
- 10 Ibid III, 93.
- 11 Ibid I, 192.
- 12 Ibid, 193.
- 13 SV 6, 280f.
- 14 Eventyr I, 49.
- 15 Ibid II, 246.
- 16 Ibid I, 136.
- 17 SV 6, 32.
- 18 Eventyr II, 239.
- 19 Ibid III, 141.
- 20 Ibid.
- 21 Ibid.
- 22 Dagbøger V, 153.
- 23 Svend Larsen (udg.), H.C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck, Kbh. 1942-46, 154.
- 24 Ibid 161.
- 25 I følge Danmarks Kirker, Odense Amt I, 109 f. blev en del af Sankt Knuds Kirkegård i 1796-97 omlagt og planeret og mere blev afgravet i 1805. Magistraten afstod i 1810 (samme år som Assistenskirkegården i Odense blev anlagt) arealet til en gymnastikplads for Katedralskolen og i 1828 anlagdes en have. På kirkegårdens nordlige sløjfedes i 1829 114 grave. DK omtaler ikke brolægningen, men at der skete store ændringer med kirkegården i perioden står fast.
- 26 SV 5, 145.
- 27 Dagbøger IV, 340.
- 28 Ibid, 341.
- 29 Ibid II, 426.
- 30 SV 3, 395.
- 31 Ibid14,135.
- 32 Ibid, 135f.
- 33 SV14, 152.
- 34 SV 14, 266.
- 35 Ibid, 391.
- 36 Ibid, 475f.
- 37 Ibid, 476.
- 38 Ibid15, 236f.
- 39 Dagbøger V, 217.
- 40 Ibid 238f.
- 41 SV 15, 285.
- 42 Ibid, 436.
- 43 Ibid.
- 44 Ibid, 25.
- 45 Dagbøger III,369f.
- 46 SV 15.78.

Dødens have, dødens park, dødens hav – har kirkegårdene en fremtid?

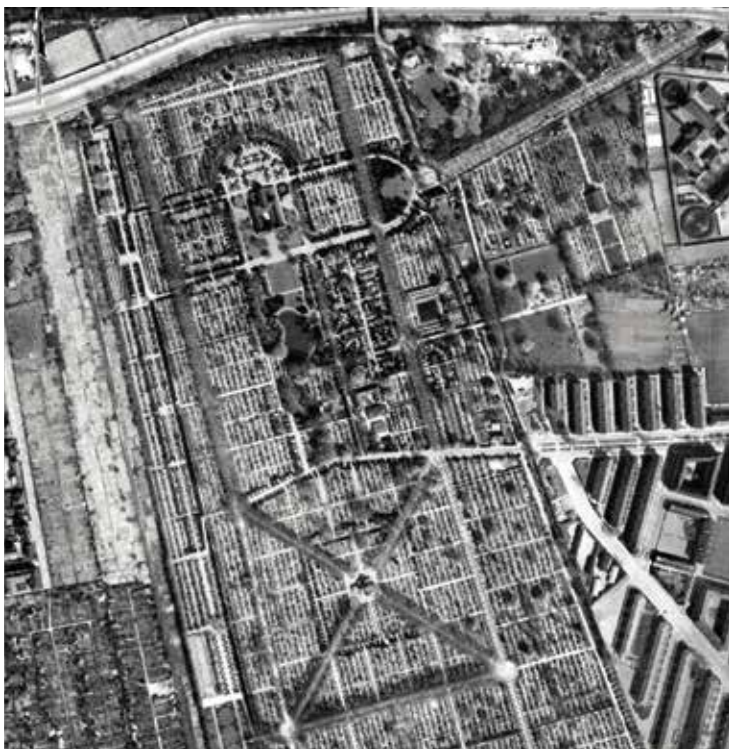
Af Stine Helweg

Kirkegårdsvejleder, Københavns Kommune

Vestre Kirkegård fra 1954 til i dag

Placeret foran et luftfoto af Vestre Kirkegård i København, som den så ud i 1954, vil den, der er fortrolig med kirkegården i dag, ikke have problemer med at genkende motivet. På de store linjer er der ikke sket meget på de godt 60 år. Man ser tydeligt det store Nordre Kapel og plænen omkring det, man genkender indgangspartiet, de to søer, de lange parallelle, nord-sydgående alléer og nederst den nordligste del af de krydsende alléer, der mødes på kirkegårdens midte.

Vestre Kirkegårds nordlige del, 1954.
© Københavns Kommune.

Hvad der til gengæld ikke er genkendeligt, er alt dét, der befinder sig mellem de store linjer. Selv på stor afstand ser man tydeligt, hvordan række efter række af gravsteder med hvidgrusede stier imellem sig udfylder pladsen mellem alléerne. Det er en tæt belagt kirkegård, som set i øjenhøjde uden tvivl har været oplevet som en dødens have fyldt med gravsteder og med gravsten.

At forskellen i detaljen mellem dengang og nu er voldsom, bliver tydelig for enhver, når man sammenligner 1954-fotoet med et luftfoto anno 2014.

Kontrasten er slående. Væk er det ubrudte mønster af stier og gravsteder. Væk er den tætte belægning. I stedet ser vi en kirkegård, hvor individuelle gravsteder optager en meget, meget mindre del af pladsen; hvor græs har erstattet de mange kilometer sti mellem gravstedsrækkerne, og hvor trækroner breder sig over store dele af arealet.

Man forstår godt, at nogen kan få den idé at bruge en kirkegård som denne rekreativt. Selv fra dette fugleperspektiv er det indlysende, at dødens park har erstattet dødens have.

Vestre Kirkegårds nordlige del, 2014.
© Københavns Kommune.

Fælledparken anno 1954 (tv.) og anno 2014 (th.). En sammenligning med udviklingen i en rigtig park, her Fælledparken, er illustrativ. Her er der modsat på kirkegården ikke sket meget.
© Københavns Kommune.

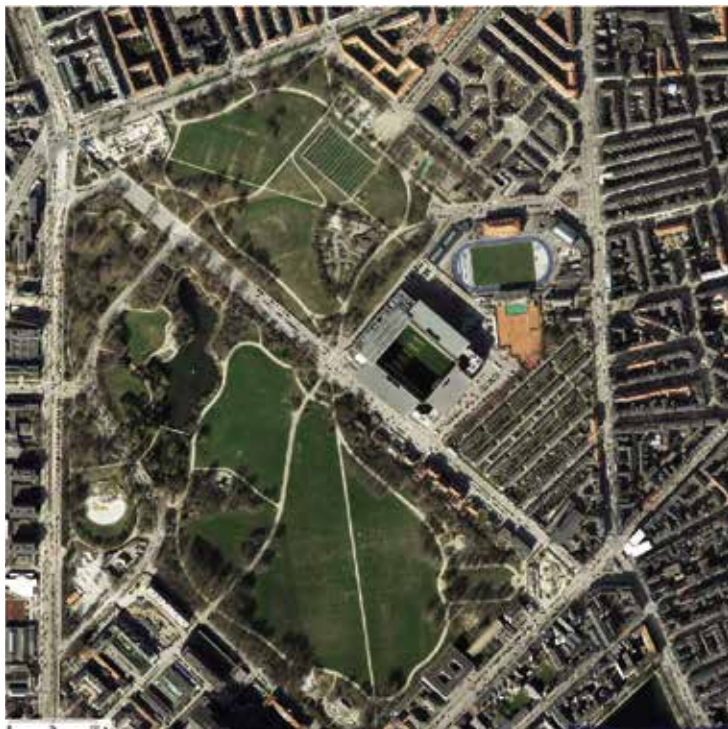

Ændringer i begravelsesmønsteret

Baggrunden for denne totale omkalfatring af storbyens kirkegårde (for det er ikke kun Vestre Kirkegård, der har udviklet sig sådan) er selvfølgelig ændringer i vores begravelsesmønstre. Her spiller både en øget brug af kremation og de dermed forbundne gravstedsformer samt vores indstilling til det at opretholde gravstedet en rolle.

I København har udviklingen været sådan, at mens vi i 1950 nåede en ligbrændingsprocent på 50, har den siden midten af 1980'erne ligget over 90. Ikke overraskende falder antallet af de pladskrævende kistebegravelser stødt i samme periode – fra små 3000 begravelser i starten af 1950'erne til ca. 500 i 1990. I 2014 havde vi godt 300 kistebegravelser på Københavns Kommunes fem kirkegårde. Det kan man sammenligne med vores små 1000 urnenedsættelser i enten individuel eller fælles urnegrav og vores små 2000 nedsættelser i askefællesgraven; en gravstedsform, der for alvor blev populær i København i 1960'erne og jo altså fortsat er helt dominerende.

Så vi bliver brændt, og vi vælger fælles anlæg, der fylder

mindre på kirkegårdene, og hvor fredningstiden er kortere.

At fredningstiden er 10 år for urner modsat 20 år for kister ville ikke betyde så meget, hvis vi konsekvent fornyede gravstederne - men det gør vi ikke. I København er det kun ca. 70 % af de hjemfaldne, individuelle grave, der fornyes. Og det betyder, at hver gang vi p.t. sælger ét gravsted, så hjemfalder der 1½. Ergo er der færre og færre grave i brug. Faktisk er antallet af aktive grave faldet ca. 10 % på 10 år – fra 33.320 grave i brug i 2005 til nu lige omkring de 30.000. Her regnes så fællesgraven som ét gravsted, og lige dét gravsted vokser selvfølgelig stødt. Men fællesgraven er så til gengæld også en gravstedsform, der iscenesætter kirkegården som netop dødens park frem for dødens have.

Og for at gøre ondt værre, så er der jo efterhånden en større og større del af vores døde, der slet ikke indfinder sig på kirkegården mere. Askespredning over hav er i ret voldsom fremgang, synes jeg godt man kan sige – det er stadig relativt små procentdele, men andelen vokser hurtigt. I 2009 var det således én af 38 ekspederede døde, som vi udleverede til spredning over hav. I 2014 var det én ud af 15.

Så i København er kirkegårdene, som vi kender dem i dag, kendetegnet ved følgende karakteristika:

- at antallet af aktive grave er i stadig tilbagegang;
- at hver død i et aktivt gravsted fylder stadig mindre;
- at spredning over hav er i stadig fremgang;
- at størstedelen af de nedsatte på Københavns kirkegårde ligger i gravstedsformer med parkpræg frem for havepræg (askefælles og urnefælles);
- at vi bruger stadig mindre dele af arealet på kirkegårdene til gravsteder;
- at der sættes stadig færre gravminder på kirkegårdene.

Ergo er kirkegården som en dødens park frem for en dødens have realiteten nu. I dødens park finder vi selvfølgelig stadig reminiscenser af dødens have, men den er trængt, og den har efter alt at dømme ikke fremtiden for sig.

Er dødens park endestationen? Kirkegårdene under pres

Er afviklingen af dødens have så det samme som afviklingen af fænomenet "kirkegård" som meningsfuld entitet? Ikke nødvendigvis. Vi genkender trods alt stadig vores store bykirkegårde som kirkegårde, selvom parkpræget er blevet så enormt dominerende. Men omvendt virker en yderligere udvikling/afvikling som et muligt, fremtidigt scenarie. For bag afviklingen af kirkegården som en dødens have til fordel for en dødens park ligger der, som jeg ser det, ikke kun en ændring i begravelsesmønstre og de deraf afledte ændringer i kirkegårdenes fysiske fremtrædelsesformer. Kirkegårdenes forandring handler også om nogle markante mentalitets-historiske forandringer i vores syn på ikke bare vores gravpladser, men på døden selv – de andres og vores egen. Det er forandringer, som givet har mange årsager, bl.a. det faktum, at vi i 1892 lovliggjorde kremation. Men forandringerne hidrører ikke kun fra praksisændringer på vores eget område. De er, tror jeg, konsekvensen af en generel samfundsudvikling, som sætter mange af de værdier, som vi forbinder med kirkegården og de aktiviteter, vi traditionelt udfolder dér, under pres. Her tænker jeg på nogle af de helt fundamentale, ja konstituerende aspekter af kirkegårde – at de er

- hegnede arealer forbeholdt de døde;
- begravelsespladser for alle samfundets medlemmer;
- religiøse rum – også for de ikke-troende;

- rammer om sorgudfoldelse og såvel individuel som kollektiv mindekultur;
- grønne rum

Uanset hvor grundlæggende disse aspekter af kirkegården er, så er der ingen naturnødvendighed forbundet med deres opretholdelse.

Et hegnet areal forbeholdt de døde

Ideen om at sondre mellem de døde og de levendes sfære går langt tilbage i vores samfund. Det bunder i religiøse overbevisninger, men også i noget mere rationelt – så længe de døde kommer i jorden i kister, er det af hygiejniske årsager en rigtig god idé at holde dem afsondret fra de levende.

I takt med, hvad man vel godt kan kalde en slags afkristning af vores samfund - hvor kirken fylder stadig mindre i mange menneskers dagligliv; hvor selv folkekirkemedlemmer i stort omfang står fremmede over for religiøse ritualer og traditioner, og hvor en stadig større del af befolkningen står uden for folkekirken - bliver den religiøst betingede sondring mellem de dødes og de levendes sfære stadig mindre relevant for mange mennesker. Dertil kommer, at kremeringens sejrsgang gennem det 20. århundrede - især i de store byer, men så sandelig ikke kun dér - har undergravet de rationelle argumenter for at reservere en særlig plads – kirkegårdsjorden – til de døde. Askerester er et gennemhygiejnisk produkt.

Og derfor ser vi da også, at ikke bare de levende i stigende grad trænger sig ind på de døde - når vi solbader, cykler og socialiserer på byernes kirkegårde, eller når vi sløjfer gammel kirkegårdsjord og bygger supermarkeder, diskoteker eller metro i stedet - men at bevægelsen også går den modsatte vej: De døde trænger sig også ind på de levende, idet der er skabt mulighed for at bruge både skoven og havet som – ja, deponeringssted kan man vel ikke kalde det, men gravsteder i traditionel forstand er det jo heller ikke.

Vi er altså allerede godt i gang med at gøre kirkegårdshegnet irrelevant, og hvad der skulle standse den proces, ved jeg ikke. Tværtimod. Det er godt nok stadig sådan, at vi i dette land ikke har lov til at have urnen stående hjemme på kaminen, men jeg tror, at det er et spørgsmål om tid, før den lovændring indfinder sig. Moderne mennesker er på mange

måder anti-autoritære, og en henvisning til ældgamle traditioner er for mange et rigtigt dårligt argument. Så hvorfor skal staten bestemme, hvor jeg må placere *min* fars urne, når nu hans jordiske rester ikke kan gøre skade, og når nu det giver mest mening for *mig*?

Det bliver vanskeligt at stå imod i længden, og jeg forestiller mig egentlig, at det bliver i min levetid, at man må strække våben.

En fælles gravplads for samfundets medlemmer

Den individualisering, som jeg lægger til grund for antagelsen, at kaminen bliver et legalt sidste hvilested i min levetid, er også på andre måder en udfordring for kirkegårdene, som vi kender dem, nemlig som fælles gravplads for samfundets medlemmer.

Jeg vil ikke ligefrem sige, at fællesskaber ingenting betyder mere, men jeg tror godt man kan sige, at de givne fællesskaber betyder mindre, end de gjorde engang.

Det betyder bl.a., at det fællesskab, der ligger i at høre til samme menighed, samme egn eller samme by, for mange mennesker ikke er særlig meningsfuldt. Dette gør sig måske nok især gældende i storbyerne, men de vokser jo også disse år – en stadig større del af befolkningen lever på stadig mindre plads i og omkring de større byer. Og i hvert fald dér synes tendensen at være, at vi gerne selv vil vælge de sammenhænge, vi definerer os ud fra.

Man kan så sige, at den udvikling jo ikke behøvede at have fatale konsekvenser for kirkegården, som vi kender den – for vi kan jo bare give *plads* til de valgte fællesskaber, så vi godt nok måske omgrupperer os på kirkegårdene, men dog stadig ligger der.

Når jeg alligevel tvivler på, at det kommer til at gå sådan, skyldes det, at kirkegården, som jeg ser det, bliver stadig mindre relevant som ramme for markering af social prestige og identitet. Jo, vores valgte fællesskaber betyder noget for os – men det er ikke på kirkegården, vi markerer tilhørsforholdet.

Når det er sagt, så er situationen nok anderledes for en række mindretal. Vi har på de københavnske kirkegårde en flere

hundrede år lang tradition for særlige afdelinger, og hvad angår den tradition, er der ikke tegn på afvikling. Bare inden for de sidste par år har vi i København fået henvendelser fra så forskellige grupperinger som hjemløse, ateister, Progressiv Jødedom og Serbisk-ortodoks menighed.

Men hvad med de brede, folkelige lag? Kan man forestille sig, at særlige afdelinger for f.eks. motorcykelentusiaster eller kolonihaveejere eller medlemmer af FCK's fanklub er fremtiden på kirkegårdene? Jeg må sige, jeg har svært ved at se det for mig.

Et religiøst rum

Kirkegårde er religiøse rum, også for de ikke-troende - i hvert fald dét har polemikken i København omkring ateisters mulighed for at blive begravet i ikke-indviet jord sat streg under. Og helt faktisk er det jo også sådan, at de danske kirkegårde, med meget få undtagelser (Odense, mig bekendt), er indviet jord. Dertil kommer, at vi – bl.a. takket være gamle gravminder – ser mange tilkendegivelser om trosforhold manifesteret på kirkegården. Dog hører bibelcitaterne i det store og hele en svunden epoke til; i hvert fald i byerne. Det kan nok være, at vi stadig kommer i jorden med et guds ord, men indskrifter og symboler af kristent tilsnit bliver der stadig færre af.

At kristendommen er langt mindre dominerende end tidligere, er selvfølgelig ikke det samme som, at dét, der foregår på vores kirkegårde, ikke har religiøs betydning for folk. Når folk besøger et gravsted og lægger gaver – blomster eller genstande – kan der sagtens være en religiøs dimension i det, om end det måske ikke altid er en i teologisk forstand striks kristen religiøsitet, der udfoldes. Men det er, som jeg ser det, ikke pointen. Det egentlige spørgsmål er, om vi stadig her i landet betragter kirkegården som et nødvendigt religiøst rum. For hvis ikke vi gør dét, så kan den religiøsitet, vi udfolder i omgangen med de døde, jo lige så godt finde sted andre steder: i sofaen, i skovbrynet, ved stranden.

Så – *betyder* det noget for os at få plads inden for hegnet? Er det nødvendigt? Til det synes jeg nok, man må sige – nej, det betyder ikke så meget. Hvor mange mener i dag, at en plads inden for hegnet er en betingelse for sjælefrelse eller genopstandelse? De findes jo nok, men jeg tror godt, man kan sige, at også dét perspektiv på kirkegården er under afvikling og

vel har været det længe. Johan Fjord Jensen skrev i sin *Vest for Paradis* fra 2002, at det var med udflytningen af begravelsespladserne og deres fysiske adskillelse fra kirken, at vi tog hul på sekulariseringen af dødkulturen – en sekularisering, der, som han skriver det, ”endnu ikke er fuldbyrdet og måske aldrig bliver det” (s. 139). Men at dødkulturen muligvis aldrig gennemsekulariseres er ikke det samme som, at kirkegårdene har en plads i den.

En ramme om sorgudfoldelse

Hvordan står det så til med kirkegården som ramme om sorgudfoldelse? Måske ikke så dårligt. I hvert fald er kirkegården et af de få steder i det offentlige rum, hvor vi møder andre menneskers sorg ansigt til ansigt, umedieret af skærm og sendeflade.

Som jeg ser det, spiller gravstedet stadig en rolle for os i denne sammenhæng - ja, det er måske endda gravstedets primære funktion i dag. Vi berørte det let i forbindelse med kirkegårdens betydning som fælles gravplads for samfundets medlemmer – det forhold, at gravstedet som social markør er så godt som tømt for relevans. De tider, hvor graven markerede ens placering i det sociale hierarki, er forbi - det er ikke som en samfundsmæssig foranstaltning, at gravstedet har betydning for os. Men at det har en psykologisk betydning, knyttet til netop sorgen og savnet, er jeg ikke i tvivl om. I dag oplever de færreste af os gravstedsbesøget som en pligt, vi må tage på os. Men så længe dødsfaldet og sorgen og savnet fylder i vores liv, så betyder graven noget for os. Så besøger vi den, hvad enten den er en individuel parcel eller en plads i fællesplænen – måske ikke efter fast skema som tidligere, fx hver søndag efter kirke, men vi kommer dog. Omvendt synes jeg også, man kan gøre gældende, at i takt med, at vi lærer at affinde os med, at den døde er død og vi selv levende, ja så mister gravstedet sin betydning. Måske kan en mærkedag eller familiens juletraditioner stadig lokke os forbi, men vildere bliver det ikke. Og for mange er de ti år, som er fredningstiden for urner, nok – tid nok til at komme sig, og tid nok til derfor ikke at have brug for det sted at gå hen, som gravstedet er. Og hvad betyder gravstedet så? Ikke meget. Jeg har engang hørt vikarierende gravminderregistrator ved Nationalmuseet, Per Nielsen, kalde det moderne menneskes oplevelse af at stå ved et gravsted som en slags ”been there – done that”-oplevelse. Det tror jeg ikke er helt forkert beskrevet. Og hvis det er den oplevelse, der er tilbage, så sløjfer vi.

En ramme for kollektiv mindekultur

Hvad angår den kollektive mindekultur, der udfoldes på kirkegårdene, som vi kender dem, så er jeg heller ikke her optimist. Den kollektive mindekultur baserer sig jo i vid udstrækning på den individuelle mindekultur – når gravstenen for gårdmand Hansen har stået længe nok, er der ingen, der husker eller interesserer sig noget videre for ham, men navnet på slægtsgården kan vi godt bruge til noget – for står hovedbygningen ikke endnu, og er den og den sidevej til Frederikssundsvej mon ikke opkaldt efter netop hans besiddelser?

Som sådan har kirkegårdene noget at byde ind med i forhold til vores fælles historie, men en fortsat relevans i denne sammenhæng er betinget af, at vi bliver ved med at sætte sten på gravene. Og det gør vi i stadig mindre omfang. Jeg plejer at sige til folk, der kommer på rundvisning med mig, at hvis vi bliver ved med *ikke* at sætte sten i det tempo, vi ser nu, så kan de lige så godt gå tur i Fælledparken om 50 år i stedet for at komme på Assistens Kirkegård – for så ligner de to steder hinanden. Det er måske sat lidt på spidsen, bl.a. fordi der er over 1200 bevaringsværdige gravminder på Assistens Kirkegård, men udsagnet bunder i en reel og for gravmindekulturen faretruende tendens.

At der er en interesse i vores samfund for kollektiv mindekultur, synes jeg ikke, man kan betvivle – på kirkegårdskontorerne vidner fx alle slægtsforskerne, der gerne vil granske kirkebøger eller begravelsesprotokoller, om en levende interesse herfor. Men der er intet, der tyder på, at interessen for slægtens historie sætter sig spor på kirkegårdene. Man vil gerne vide, hvor slægtens medlemmer ligger begravet, men man har ikke nogen interesse i at blive gravstedsejer på den baggrund. Been there, done that – måske? Og så er der i øvrigt alle dem, der ikke interesserer sig for slægten. Birgitte Kragh citerer i sin bog *Til jord skal du blive...* fra 2003 en ældre kvinde for følgende udsagn: "Mange unge mangler følelser for slægten, hvilket ikke gør dem til dårligere mennesker, de er blot præget af den tid de lever i. Derfor tager de ikke plejen af gravstederne så højtideligt. Og derfor vil jeg gerne begraves anonymt" (s. 261).

Om kirkegårdene som ramme om egnens historie står det måske næsten sløjere til. Vi har vidnesbyrdene i dag, men har vi dem også om 100 år? Og vil nogen i givet fald interessere sig for dem? En interesse for egnens historie forudsæt-

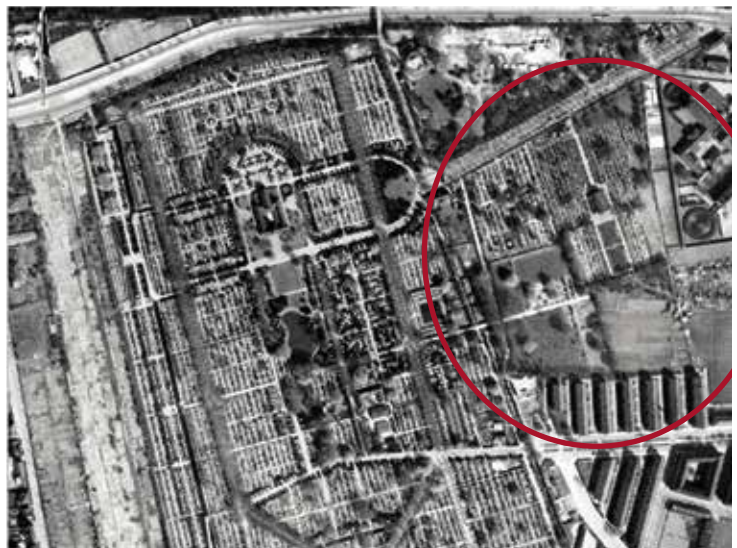
ter mange ting, bl.a. indbyggere. Mange kirkegårdes opland affolkes i disse år, og tendensen har mange år på bagen og er global. Og hvem skal så sætte stenene, der fortæller om stedet? Hvem skal læse indskrifterne?

Forrige års revidering af reglerne omkring gravminderegistrering var også en pind til den ligkiste, som kirkegården som ramme om kollektiv mindekultur efter min mening ligger i. Vejledningen opfordrer menighedsråd til at destruere gravminder, der tidligere ville være blevet gemt med henvisning til, at et lokalhistorisk navn figurerer på stenen. Man *kan* spørge det lokale museum, om det har lyst til at fotografere skidt, inden det destrueres - men der er ingen tvang. Og dermed har vi fra officielt hold vedtaget at tømme kirkegården for relevans i forhold til dyrkelsen af en kollektiv mindekultur.

Et grønt rum

Hvad angår fremtiden for kirkegården som et grønt rum, så kan man nok omsider tillade sig at være optimistisk. Det er i hvert fald den vej, det er gået de sidste mange årtier – at kirkegårdene er blevet grønnere og grønnere. Og det er trods alt stadig de færreste hektar kirkegårdsjord, der bliver asfalteret eller bebygget med metroer eller diskoteker eller supermarkeder. I København er man, metroen til trods, glad for de grønne åndehuller, som kirkegårdene er, og det er en

Vestre Katolsk Kirkegård og Mosaisk Vestre Begravelsesplads i hhv. 1954 (tv.) og 2014 (th.). Her har ingen dramatiske forandringer fundet sted.
© Københavns Kommune.

målsætning, at disse grønne åndehuller skal komme mange flere mennesker til gavn end de døde, deres pårørende og de mennesker, der i dag bruger kirkegårdene rekreativt. Fælledparken er ikke ambitionen, men ikke desto mindre: jo flere rekreative brugere på en kirkegård, jo større vægt får parken og jo mindre vægt får døden.

Johan Fjord Jensen skriver i bogen *Vest for Paradis*, at begravelsespladser målrettet efter naturens former har præget det 20. århundrede, og at næste naturlige skridt er at forlægge gravpladserne til naturen. Som sagt: de levende trænger ind på de døde, og de døde trænger ind på de levende. Prisen er forskelsløshed og nivellering. Hvis kirkegården ligner Fælledparken og Fælledparken kirkegården, så har vi muligvis nogle dejlige grønne rum, ja, men kirkegården som vi kender den, som særlig entitet konstitueret af særlige elementer i et karakteristisk indbyrdes forhold – den har vi ikke mere.

Har kirkegården en fremtid?

Så for at opsummere en lang historie: Har kirkegårdene en fremtid som særegent sted, der unikt kombinerer dét at være et hegnet areal forbeholdt de døde, en fælles begravelsesplads for samfundets medlemmer, et religiøst rum, en ramme om sorgudfoldelse, individuel og kollektiv mindekultur og et grønt rum? Nej, det tror jeg ikke.

Johan Fjord Jensen skriver om fremvæksten af assistenskirkegårde i 1700-tallets Danmark: "Når skæbnen efter døden ikke var afhængig af en nærhed til kirken og dens relikvier, var det ikke afgørende, hvor begravelsespladserne konkret var placeret" (s. 129). I dag kan vi tilføje: Når hygiejniske forhold ikke længere tilsiger en sondring mellem de dødes sfære og de levendes (fordi vi bliver brændt); når de givne fællesskaber betyder stadig mindre for stadig flere af os; når religiøst betingede pligter og traditioner er under afvikling og når minderne kan udfoldes i så mange andre regier – så er gravstedet ikke afgørende, og så er kirkegårdene, som vi kender dem, ved at forsvinde mellem hænderne på os.

Der er dog, hvad angår kirkegårdenes fremtid, én kilde til håb og optimisme, og den fremgår faktisk af de ellers lidt nedslående luftfotografier fra Vestre Kirkegård anno 1954 og 2014. Ser man på periferien af billederne i stedet for centrum, så opdager man i højre side to særlige entiteter, nemlig katolsk afdeling og Mosaisk Vestre Begravelsesplads. Og se, hvad der er sket dér de forgangne 60 år: stort set ingenting! Hvad den mosaiske begravelsesplads angår, så er arealet med kirkegårdspræg faktisk vokset.

Så noget tyder på, at vi skal sætte vores lid til mindretallene – især dem, der insisterer på kistebegravelser. De vil sørge for, at der også om 100 og 200 år er kirkegårde i Danmark. De vil optage et væsentligt mindre areal end i dag, men de vil være der som vidnesbyrd om mindretallenes traditioner og skikke, og som vidnesbyrd om, hvordan også majoriteten i dette land engang forholdt sig på området død og begravelse.

Litteratur

Fjord Jensen, Johan, *Vest for Paradis. Begravelsespladsernes natur*, Kbh. 2002.

Kragh, Birgitte, *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, Aabenraa 2003.

Foto fra årsmødets udflugt.
De geometriske haver i Birk.
Foto: Anne Marie Møller.

Forfald og forsvinding

– erindringsarbejdet på kirkegården ved Jydske Asyl

Af Tim Flohr Sørensen

Adjunkt, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet

Indledning

Kirkegården ved Psykiatrisk Hospital Risskov – eller ved Jydske Asyl – har i løbet af 2015 og 2016 været genstand for en diskussion i såvel lokale som landsdækkende medier om bevaring og sløjfning af kirkegårde og kulturarv. Slots- og Kulturstyrelsen traf i 2016 en beslutning om, at kirkegården, som ikke har været i brug til begravelser siden 1962, hverken er bevaringsværdig eller bør gøres til genstand for arkæologisk udgravning før en eventuel fremtidig sløjfning. Kirkegårdens skæbne er i skrivende stund endnu uvis, men der er udsigt til, at den kan blive sløjfet og arealet blive genanvendt til boligbyggeri, uden at kirkegården bliver genstand for en forudgående arkæologisk undersøgelse.

Hensigten med denne artikel er at diskutere nogle af de spørgsmål, der rejser sig i forbindelse med en sådan sløjfning af en kirkegård fra nyere tid; en kirkegård, som ydermere er en institutionskirkegård for socialt udsatte mennesker i en periferi af fortidens samfund. Men inden man forfalder til nemme holdninger om bevaring af alt, hvad der er gammelt, så ønsker jeg også at tage et kritisk blik på de mulige bevæggrunde til Slots- og Kulturstyrelsens beslutning om en ikke-bevaring og en ikke-undersøgelse af kirkegården ved Jydske Asyl (jeg bruger disse 'ikke'-udtryk, eftersom Slots- og Kulturstyrelsen ikke er ansvarlig for en fremtidig sløjfning, men udelukkende træffer beslutning om, hvorvidt kirkegården er bevaringsværdig eller skal undersøges arkæologisk før en sløjfning). Det er nemlig let at begræde forsvindingen af alt, hvad der er gammelt, og denne holdning kommer måske lidt for ukritisk til at dominere diskussionen af kulturarv og historiske bygninger og steder. Mit formål er ikke at sige, at

kirkegården skal sløjfes, men i stedet at diskutere, hvordan vi i det hele taget er nået til det punkt, hvor man overvejer at sløjfe kirkegården, og hvad man måske kan opnå af positivt udbytte ved en eventuel fremtidig sløjfning.

Kirkegården ved Jydske
Asyl set fra øst.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

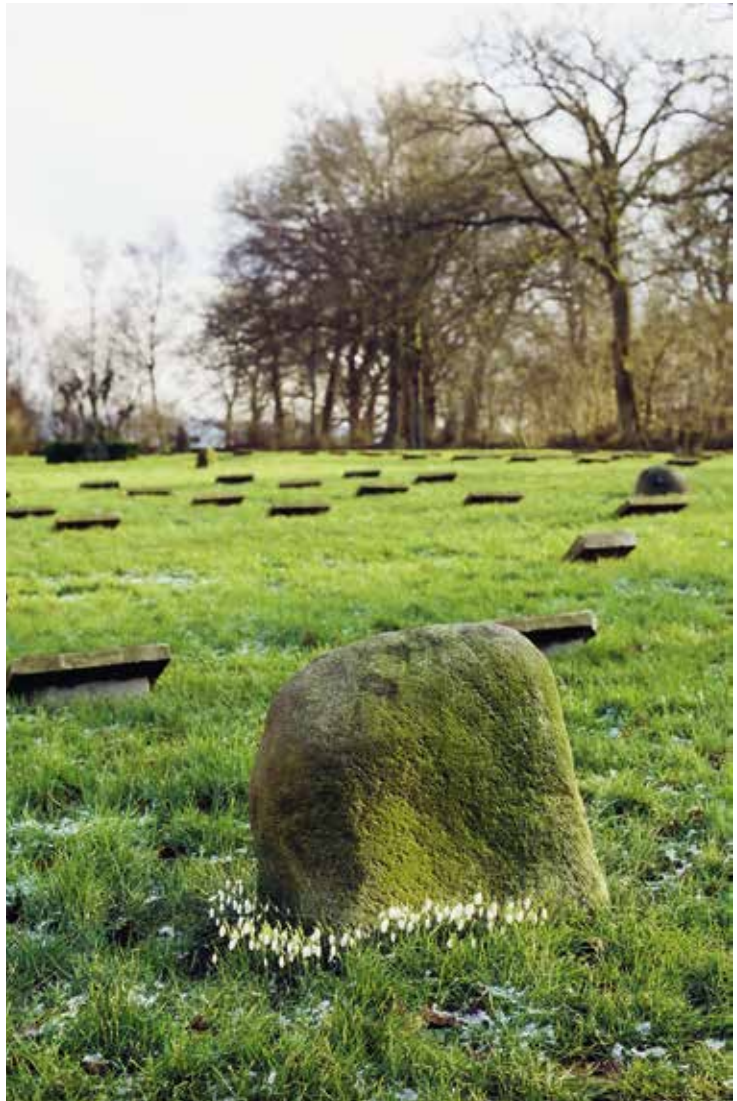
Sløjfningskultur i Danmark

Sløjfninger, nedrivninger, destruktion er allestedsnærværende i Danmark anno 2016. Over hele landet, men især i de områder af landet, som med et problematisk udtryk betegnes som 'Udkantsdanmark', bliver der vedvarende revet historiske og formelt bevaringsværdige bygninger ned. De er typisk voldsomt forfaldne, præget af opløsning, forhadte af naboerne og udtryk for sociale og økonomiske problemer. Samtidig bliver gravsteder vedvarende sløjfet og genanvendt på den lokale kirkegård, hvor opløsningen af kisten eller urnen – i takt med erindringens forvitring eller forandring – bliver omsat til et nyt gravsted, når gravstedet i en årrække er gået i opløsning, og det lille skilt med teksten 'Hjemfalden' ikke har hidkaldt et familiemedlem til at sørge for gravstedets pleje.

Sløjfningen og genanvendelsen af gravsteder har været gængs på danske kirkegårde siden den tidligste kristendom

og er således et af de mest vedvarende karaktertræk ved danske kirkegårde – meget længere end kirkegårdens formsprog og design. Og inden urnegravstedet blev anlagt, blev den afdøde destrueret; brændt i krematoriets flammer på et øjeblik og uigenkaldeligt. Når de mennesker, vi holder aller mest af – vores forældre, bedsteforældre, børn – dør, så er det første, vi gør, at sørge for, at deres jordiske rester bliver destrueret, omformet til aske og deponeret i en urne eller spredt over havet. Vores samfund er med andre ord gennemsyret af en 'sløjfningskultur', hvor vi befinder os ganske godt med tilintetgørelsen af det, som vi ellers holder af og skatter som det dyrebareste i vores liv: vores forfaldne hjem, vores

Kirkegården set fra vest.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

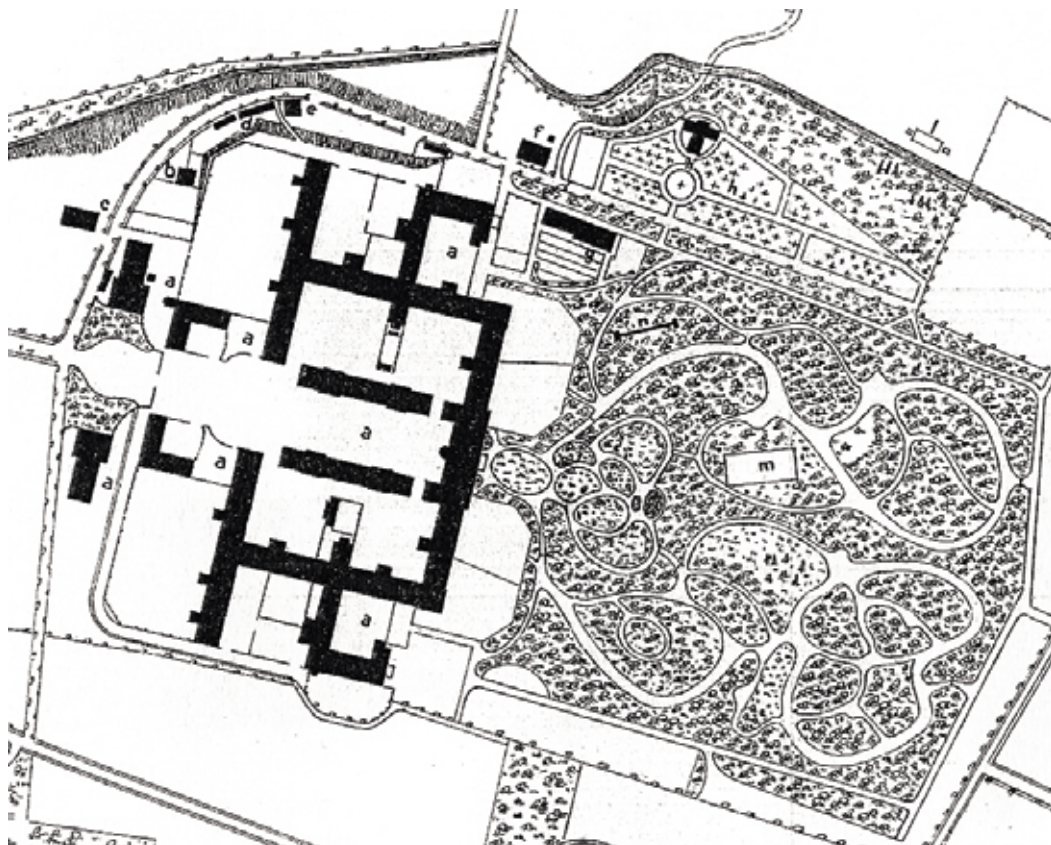

afdøde familiemedlemmer og deres delvist opløste gravsteder. Så hvis vi beredvilligt destruerer det, vi holder allermest af, hvorfor er sløjfningen af en kirkegård, der ikke har været i brug til begravelse i mere end et halvhundrede år, så et problem?

Min ambition er ikke at plædere for en bevaring af rådne huse i 'Udkantsdanmark'; jeg er ikke fortaler for en bevaring af gravsteder, som aldrig bliver besøgt, og som ingen værdsætter; og jeg mener bestemt ikke, at vi skal erstatte kremering med balsamering. Omvendt mener jeg heller ikke, at alt bare kan fjernes og sløjfes, men jeg mener, at den mulige destruktion af kirkegården ved Jydske Asyl rejser en række centrale spørgsmål for vores samfund i begyndelsen af det 21. århundrede: fastholder gravminder erindringen om de døde? Er forsvinding lig med glemsel og historieløshed? Hvordan og hvornår er en historisk lokalitet umistelig, en del af den kollektive hukommelse eller en form for kulturarv? Og måske vigtigst: er vi blevet for dårlige til at skelne mellem forfaldets æstetik og æstetikens forfald? Denne artikel tager udgangspunkt i kirkegården ved Jydske Asyl, men jeg vil undervejs også reflektere over danske kirkegårde i almindelighed, da jeg mener, at der er visse aspekter af vores kirkegårdskultur mere generelt, som er værd at overveje i forhold til de spørgsmål om sløjfning, glemsel og tomrum, som er foranlediget af den mulige sløjfning af kirkegården ved Jydske Asyl.

Kirkegården ved Jydske Asyl – et kort historisk rids

Den psykiatriske institution Jydske Asyl blev oprettet i 1852 i Risskov nord for Aarhus. De psykiatriske institutioner var på dette tidspunkt ofte marginaliserede og udstødte i samfundet, uønskede af deres samfund og stigmatiserende for deres familier. Jydske Asyl var en institution, som havde til formål at give et bedre liv til de psykisk syge og en markant forbedring i forhold til de såkaldte dårekister, hvor psykisk syge blev indespærret uden intention om behandling og med ringe hensyn til livsværdi. Som 1800-tallet skred frem, blev psykiatrien stadig mere progressiv, og en af foregangsmændene var Harald Selmer, som var med til at tage initiativet til oprettelsen af Jydske Asyl. Hensigten var, at patienterne skulle på afstand af det samfund, som fastholdte dem i en tilstand af sygdom og stigmatisering. Dette betød imidlertid ikke, at samfundet omfavnede de psykisk syge, og mange

Oversigtsplan over hospitalsområdet ved jubilæet i 1902. Kirkegården ligger som et kileformet anlæg umiddelbart nord for hospitalets park.

Fra F. Hallager, Jydske Asyl 1852-1902, Aarhus, 1902.

af de patienter, der døde på hospitalet, blev ikke begravet i deres hjemsgogne af deres familier, men overladt til hospitalets varetægt, som således havde ansvaret for at stede dem til hvile.

På Jydske Asyl betød det, at der blevet taget initiativ til at anlægge en kirkegård i forbindelse med hospitalet i umiddelbar forlængelse af hospitalets park, lige nord for hospitalets grund. Hvor hospitalets park fandt inspiration i den pittoreske landskabelige park, blev kirkegården opbygget mere stringent med referencer til barokkens geometriske former. Kirkegården blev designet som et nærmest kileformet anlæg med et cirkulært fikspunkt let forskudt mod den vestlige ende, hvor en sti delte anlægget i længdeaksen. Det cirkulære anlæg blev genstand for begravelse af flere af hospitalets afdøde overlæger. Lige nord for det cirkulære fikspunkt opførtes et kapel, som blev revet ned omkring 1970. De ældste tilbageværende gravsten på kirkegården stammer fra 1860'erne, mens størstedelen af de bevarede gravsten stammer fra 1920'erne til 1950'erne. Disse gravsten er typisk udfor-

Ældre gravstenstype blandt gravsten fra midten af det 20. århundrede.

Foto: Tim Flohr Sørensen.

met som simple cementfliser med afdødes navn, fødsels- og dødsår og et kors.

Kirkegården blev indviet den 20. november 1857 i forbindelse med den første begravelse på kirkegården. Den var genstand for begravelser i lidt mere end 100 år frem til 1962, hvor omkring 1367 mennesker var begravet der. I begravelsesprotokollen indsneget sig en skrivefejl, da man nåede til 1197, hvor protokolføreren fik byttet om på tallene og kom til at skrive 1997, hvorved det altså er kommet til at se ud som om, at der er blevet begravet en del flere mennesker på kirkegården, end tilfældet er. Som de fleste andre kirkegårde i Danmark forandrede kirkegården sig gradvist som resultat af skiftende holdninger til økonomi, kirkegårdsæstetik, mindekultur og begravelsesformer. Kirkegården blev nedlagt i 1962, efter forandringer i psykiatrien betød, at færre patienter døde på hospitalet, og der derfor ikke længere var behov for dens eksistens.

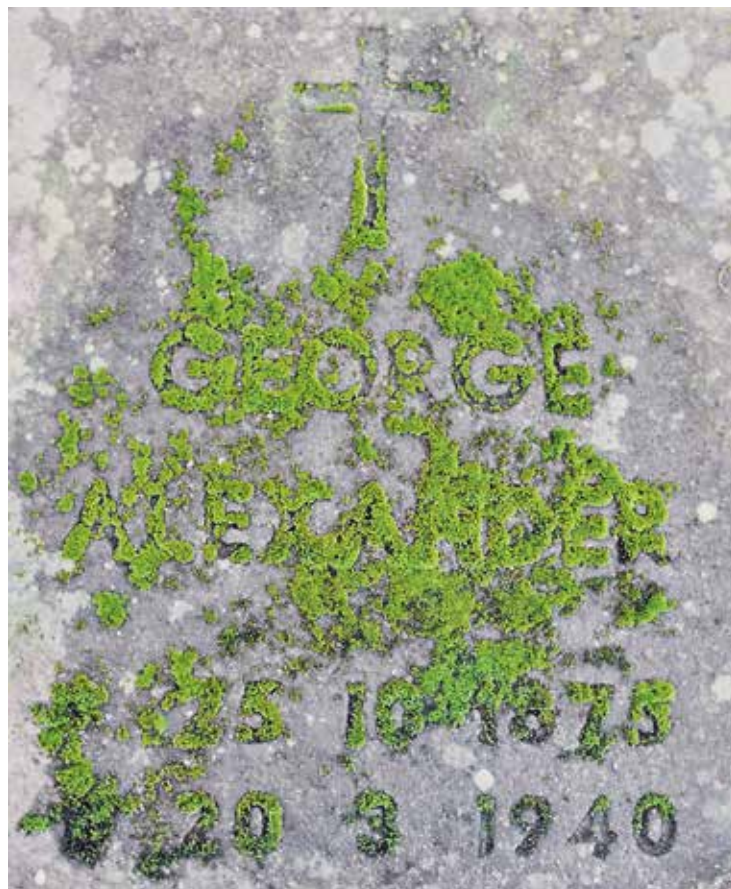
Fredningstiden på 20 år betød, at kirkegården var fredet frem

til 1982, og da fredningen udløb, blev muligheden for at sløjfe anlægget diskuteret. Museet ved hospitalet forhindrede en sløjfning af kirkegården, men har ikke kunnet forhindre en lang række delvise ødelæggelser og forfaldsprocesser på kirkegården. Blandt andet blev kapellet revet ned omkring 1970, og kirkegårdens monumentale port blev fjernet kort efter. Kirkegården er blevet genstand for mange destruktive handlinger, siden den gik ud af drift, og den er blevet omformet som æstetisk og designmæssigt formsprog på en ganske radikal måde. Det oprindelige anlægs cirkulære centrum har i årtier været næsten usynligt, og i mange år skar en grusvej sig tværs over kirkegården. De ældre tiders kirkegårdsanlæg har således været i opløsning i mange år, og man skal i dag lede længe efter tidligere tiders barokke designprincipper eller de gravtyper, der for bare et halvt århundrede siden kendetegnede kirkegården, herunder gravsten, gærder, beplantninger, stisystemer og brolægninger.

Æstetikens forfald. I mange år skar en grusvej sig tværs over kirkegården lige vest for anlæggets cirkulære fikspunkt, her illustreret i et foto fra 2008. Grusvejen er siden blevet asfalteret.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

Kirkegården rummer imidlertid stadig en antydning af ældre tiders grave på en måde, som vi måske på almindelige landsbykirkegårde ikke får øje på, og som viser sig i langt mere undseelige og subtile detaljer. De er bedst artikulerede i den østlige del af kirkegården, som også er den del af kirkegården, der er mest sammenhængende rent æstetisk. Her finder man nogle indtryk, som vi ikke finder på så mange andre kirkegårde, men som måske lige præcis er en kvalitet ved kirkegården ved Jydske Asyl, som man ikke kan opleve så mange andre steder. I den østlige ende af kirkegården finder man et græstæppe med gravsten fra forskellige tider og med forskellige formsprog, hvor de ældste gravsten er fra 1880'erne,

Forfaldets æstetik.
Mosvækster gør undertiden
aflæsningen af navnetræk
utydeligt.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

Forfaldets æstetik.
Navnetræk forvirrer på
nogle gravsten og står til-
bage som et knapt læseligt
spor.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

mens de nyeste er fra 1950'erne. Nogle er knækket, andre er smuldret, og andre igen bliver undertiden overhalet af kirkegårdens organiske eksistenser, hvor for eksempel mosvækster smyger sig ind i navnetrækket i cementgravstene.

Det er dette forfald, som vi ikke ser på de velholdte danske landsbykirkegårde, hvor det ødelagte og henfaldne oftest synes at blive betragtet som entydigt negativt, hvilket blandt andet er foranledningen til den omfattende sløjfning af upassede gravsteder, som man ser på danske kirkegårde. På den almindelige kirkegård skal der være orden og liv, men på kirkegården ved Jydske Asyl kan vi måske få indblik i nogle af de kvaliteter, som findes i forgængeligheden. Nogle aspekter af denne forfaldsæstetik kan man opleve i form af knækkede gravsten, hvor græs, tusindfryd og andre vækster baner sig vej i sprækkerne i stenene, mens mosvækster i andre tilfælde finder grobund i navnetrækket på gravstenene, som undertiden kommer til at fremstå med et helt neongrønt skær fra mosset. Andre aspekter af forfaldet er det sværere at få øje på, men hvis man besøger kirkegården på et tidspunkt, hvor solen står lavt på himmelen – og hvis man kigger godt efter – så kan man se de svage fordybninger i græstæppet, som vidner om for længst sløjfede gravsteder. I takt med at kisten er styrtet sammen, er graven sunket og har efterladt et aftryk i græsset, som ikke er meget mere end ti centimeter dybt, men alligevel er synligt i den rigtige belysning. Det er blandt andet dette forfald, som vi ikke møder på de almindelige danske kirkegårde, hvor hjemfaldne grave snart bliver genbrugt eller omformet til haveanlæg. De sammensunkne grave og de ødelagte og overgroede gravsten på kirkegården ved Jydske Asyl antyder, at det hele ikke er slut, når man er blevet lagt i graven. Forfaldet vidner om, at ikke al forgænge-

Forfaldets æstetik. Det er unægteligt svært at se det på et fotografi, men lave fordybninger i græstæppet vidner om for længst sammensunkne grave – og om altings forgængelighed.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

lighed er lig med fordærv eller forurening af det levende. Så måske er det lige præcis forfaldet og det forgængelig, som er det mest bevaringsværdige ved kirkegården ved Jydske Asyl i dag?

Forfald, forsvinding og glemsel

Alle kirkegårde forandrer sig. Og kirkegårdens konstante forandringer ligger i princippet forankret i specifikationen på, hvor lang tid mindet – eller i hvert fald mindesmærket – forventes at vare på en dansk kirkegård; for kistegravstedernes vedkommende 20 år som standardfredningstid og for urnebegravelserne 10 år. Det vil altså sige, at med mindre de efterladte forlænger gravstedets løbetid, så bliver gravstedet for det meste enten nedlagt eller genanvendt. Kirkegårdene er med andre ord i konstant forandring.

Men i stedet for at se det som et problem, så er det ganske enkelt bare et faktum ved kirkegårdene, og jeg har ikke til hensigt at begræde gravstedernes sløjfning, for det ville – for mig at se – misforstå pointen med kirkegården som ramme om livets forgængelighed. Kirkegårde er blandt andet et rum for foranderlighed og opløsning. Kirkegårdens egentlige formål er opløsningen; opløsningen af menneskekroppen og på sin vis også opløsningen af mindet. Det lyder måske paradoksalt, for kirkegården anskues ofte som et mindested, hvor der etableres mindesmærker og erindringsmonumenter, som tjener til at bevare bevidstheden, ideen og følelsen om de døde. Men hvis man undersøger kirkegårdens logik nærmere, mener jeg, det er mere anvendeligt at betragte kirkegårdens erindringsrum som værende i en evig tilstand af samtidig tilblivelse og opløsning, og dermed sjældent et sted

Række af cementgravsten.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

for entydig bevaring af det forgangne. Og det er præcis denne dobbelthed af tilblivelse og opløsning, som i mine øjne kan bidrage med et nyttigt perspektiv på erindringssteder og mindekultur.

Men er mindesmærker så ensbetydende med, at indskriften i sten bliver modsvaret i en langvarig erindring? Kirkegården vidner faktisk om det modsatte, men det skal ikke forstås sådan, at kirkegården er ensbetydende med glemsel. Det skal snarere forstås sådan, at erindringskultur er ensbetydende med, at minder forandrer sig, snarere end at de udviskes. Så spørgsmålet er, hvad man erindrer, hvordan, man erindrer og ikke mindst hvem, der erindrer. Skal kirkegården være til for erindringen af det enkelte individ i graven eller for en mere kollektiv forståelse af de døde eller 'forfædrene'? Er kirkegården til for, at jeg kan mindes mine familiemedlemmer eller for at samfundet kan have et mere generelt rum for at mindes det forgangne? Hvem skal mindesmærkerne tale til? Kollektivet eller de efterladte?

Navnet lever videre.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

Det udbredte ønske om at undgå gravmindets forfald, fordi dette forfald sidestilles med glemsel, er måske en nøgle til at forstå, hvordan vore dages samfund forholder sig til steder som kirkegården ved Jydske Asyl. Den almindelige danske kirkegård er kendetegnet ved orden, vedligeholdelse og renlighed. I modsætning til kirkegården ved Jydske Asyl ser vi ikke særligt tit sammensunkne gravsteder og kæntrede og knækkede gravsten. Der går i hvert fald ikke længe, før kirkegårdens personale sørger for at få bragt det i orden, og

man fjerner visne blomster, udgåede buske og andre synlige tegn på forfald regelmæssigt. Kirkegården ved Jydske Asyl har omvendt været i en tilstand af fortløbende forfald siden engang i 1960'erne, og den udfordrer vores vante forestillinger om, hvordan en ordentlig kirkegård skal se ud. Jeg kan derfor heller ikke lade være med at mistænke kirkegårdens tilstand, præget af forandringer og ombygninger gennem tiden, som udslagsgivende for, at den tilsyneladende ikke vil blive bevaret. Den mangler den orden og originalitet, som vi ofte forbinder med begrebet kulturarv.

Men sagen er vel, at danske kirkegårde altid er præget af forandring og forgængelighed. På almindelige landsbykirkegårde ser vi sjældent gravsten, der er mere end 100 år gamle, og kun ganske få gange findes der gravstedsdesign, som er meget mere end 25 år gamle. Gravsteder – lige som kirkegårde i deres helhed – er organiske steder, som konstant er i forandring. Og forandring og forgængelighed bliver nødvendigvis en del af gravstedet, hvilket sætter sig klare spor i den måde, kirkegårdenes gravsteder bliver brugt. Nogle søger at modvirke foranderligheden – for eksempel på familiegravsteder, der ofte er kendetegnet ved et statisk udtryk i gravmælets udformning. Andre synes at acceptere omskifteligheden ved at bruge gravstedet gennem en mindekultur, der rummer en større grad af flygtige stofligheder. Andre igen lader helt stå til, og gravstedets organiske liv gror vildt, indtil graverpersonalet en skønne dag griber ind.

Foranderligheden kalder de pårørende tilbage for at minde, hvilket vil sige at lægge blomster, plante buske, vande planter, luge ukrudt, lægge fotografier, breve og børnetegninger, rydde op, rode til, og i det hele taget på forskellige måder finde rum for aktivitet, ro, sorg, fordybelse, fortvivelse, adspredelse, at græde, at smile – og så videre. Og det er præcis disse praksisser – denne aktivitet – som for mig at se bærer kimen til at forstå, hvornår vi kan tale om mindekultur eller erindringskultur på en meningsgivende måde. Det grundlæggende spørgsmål er, hvordan vi bedst bevarer erindringen om det forgangne: er det ved at konservere den historiske kirkegård eller ved at lade den være i konstant forandring, også når det ender med opløsning?

Så i forhold til spørgsmålet om, hvordan det kom så vidt, at kirkegården ved Jydske Asyl er sløjfningsstruet, vil jeg pege på, at problemet er, at vores diskussion om værdien af netop denne kirkegård er kommet alt for sent. Og selv de røster, der har betragtet den som vigtig, har ikke haft mulighed for at sætte dagsordenen i forhold til den stedmoderlige

behandling, kirkegården har været genstand for, siden 1962. Det er endnu engang et eksempel på, at den brede offentlig først opdager væsentligheden af historiske lokaliteter, når de er i fare for at forsvinde.

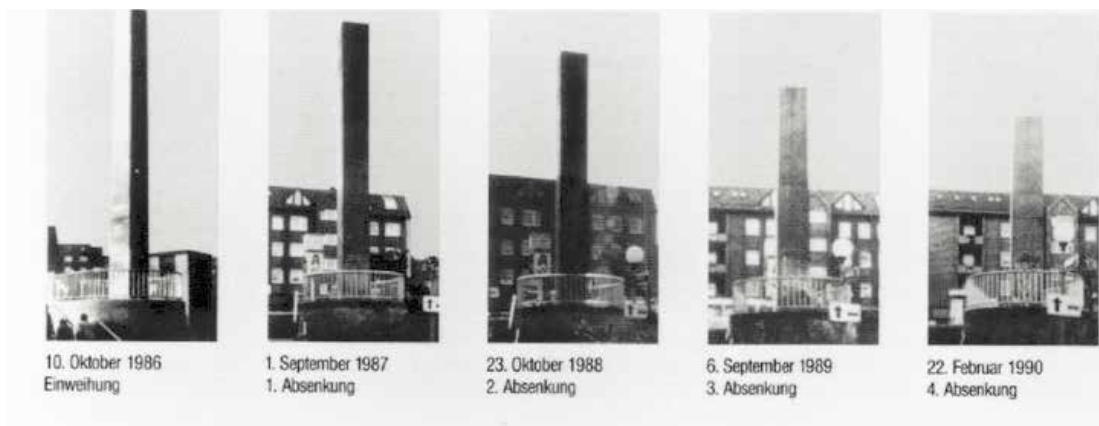
Konklusion

Jeg vil gerne perspektivere til et eksempel, som ligger helt uden for kirkegårdene, nemlig det monument mod fascisme som kunstnerne Jochen Gerz og Esther Shalev-Gerz opførte i 1986 i den tyske by Harburg syd for Hamburg. Gerz og Shalev-Gerz designede en 12 meter høj og en meter bred søjle, belagt med bly. For foden af søjlen havde kunstnerne opsat en indskrift på syv forskellige sprog, hvor de invitere-

de borgere og besøgende til at indridse deres navne på søjlen. I takt med at flere og flere navne blevet skrevet ind på søjlen, blev den gradvist sænket ned i jorden og forsvandt endegyldigt i 1993, efter at mere end 70.000 mennesker havde indføjet deres navne på søjlen. I den sidste ende er det dermed mennesker og ikke et mindesmærke, der skal gøre erindringsarbejdet, og Gerz og Shalev-Gerz illustrerede, at erindringsarbejdet er nødvendigt, fordi mindesmærket forsvandt. Det særlige 'anti-monument' er således en kritik af de mere almindelige mindesmærker, fordi Gerz og Shalev-Gerz dermed siger, at mindesmærker kan have den effekt, at vi tager erindringen for givet og glemmer at gøre det egentlige erindringsarbejde aktivt. Kirkegården ved Jydske Asyl – vil jeg mene – er et eksempel herpå.

Gerz og Shalev-Gerz' forsvindingsmonument antyder ydermere, at vi har brug for en iscenesættelse af forsvindingen for at kunne tage afsked og dermed erindre stærkere. Så såfremt kirkegården ved Jydske Asyl en dag bliver sløjfet, er der måske behov for en form for ritualiseret afsked, hvorigennem den kan omdannes til et mere varigt kulturhistorisk minde. Kirkegården vil givetvis være forsvundet i eftertiden, men en ritualiserende destruktion kan muligvis være med til at sikre en opmærksomhed om og en forståelse af, hvad det er, man mister, når man sløfter en kirkegård. Der er jo netop ikke tale om en hvilken som helst kirkegård, men en institutionskirkegård for nogle mennesker, der var syge og marginaliserede i datidens samfund, og derfor måske fortjener en mere bevidst behandling i et moderne demokratisk samfund, end de blev genstand for i deres samtid.

Jeg er kritisk over for enhver form for sløjfning, som sker uden omtanke, og jeg mener også, at motivationen for sløjfningen af kirkegården ved Jydske Asyl er stærkt diskutabel. Men omvendt mener jeg også, at det ikke giver mening at bevare blot for at bevare. Spørgsmålet – og jeg mener, at dette er et åbent spørgsmål, som jeg ikke selv har noget entydigt svar på – er, om kirkegården i sin nuværende tilstand er bevaringsværdig. Så hvad skal man stille op med kirkegården, hvis den ikke bliver sløjfet? Skal den blive liggende i sin nuværende tilstand? Skal den føres tilbage til sit udtryk ved indvielsen i 1857? Skal den føres tilbage til sit design ved lukningen i 1962? Skal man etablere en mere tidløs udgave, som risikerer at få karakter af et musealt lapidarium, hvor fokus er på enkeltstående gravsten frem for kirkegården som anlæg og som kollektivt erindringsrum?

Måske skal vi i stedet lade os inspirere af Gerz og Shalev-Gerz' mindesmærke mod fascisme og sige, at det lige præcis er forsvindingen, der betyder, at vi bliver mere bevidste om kirkegården og dens indhold. Så hvis kirkegården skal bevares, vil mit bud på dens fremtidige form være en afdækning af de tilbageværende spor fra forskellige tiders design af kirkegården: delvist skjulte brosten, fliser og stisystemer, sammensunkne grave, knækkede og mosbegrøede gravsten og deres gradvise opløsning. På denne måde kan forfaldets og forsvindingens æstetik komme til værdighed og minde os om det, vi måske netop ikke får en følelse eller oplevelse af på almindelige, regulerede, velplejede og ordentlige kirkegårde, nemlig altings forgængelighed.

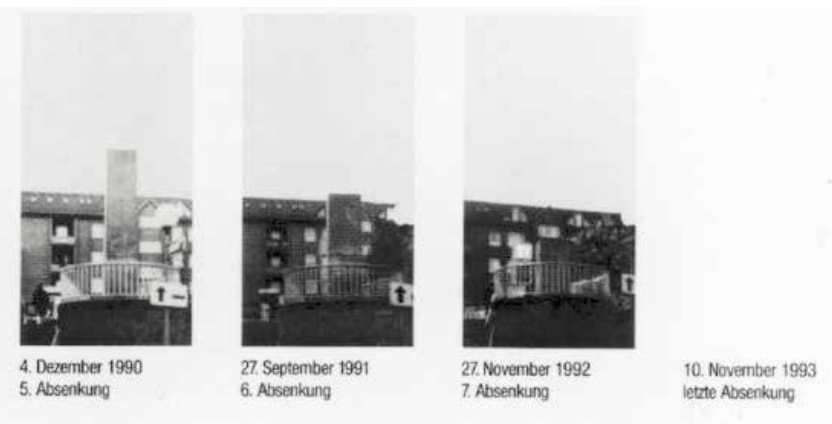
Litteratur

Bille, M., og T. F. Sørensen, "Forfald og forgængelighed", *Materialitet - en indføring i kultur, identitet og teknologi*, Samfundslitteratur 2012, 135-154.

Hallager, F., *Jydske Asyl 1852-1902*, Psykiatrisk hospital, Århus 1902.

Nielsen, J., *125 års jubilæum - fra Jydske Asyl 1852 til Psykiatrisk Hospital i Århus 1977*, Overtaci Fonden / Museet, Psykiatrisk Hospital i Århus 1992.

Nielsen, J., og E. Danielsen, red., *Fra Jydske Asyl 1852 til Psykiatrisk Hospital i Århus 2002*, Overtaci Fonden / Museet, Psykiatrisk Hospital i Århus, 2002.

"Monument mod fascisme" (Mahnmal gegen Faschismus) i Harburg-Hamburg (1986). Ved søjlen stod kunstnernes budskab: "Vi inviterer alle Harburgs borgere og besøgende til at tilføje deres navne til vores. Ved at gøre dette, forpligter vi os til at være årvågne. I takt med at flere og flere navne kommer til at dække denne 12 meter høje søjle, vil den gradvist blive sænket ned i jorden. En skønne dag vil den være fuldstændigt forsvundet og stedet for Harburgs monument mod fascisme vil være tomt. På længere sigt er det kun os selv, som kan rejse os mod uretfærdighed". © Jochen Gerz, VG Bild-Kunst, Bonn 2016/ copy-danbilleder.dk. Reproduce-ret med tilladelse.

Sørensen, T. F., "Kirkegården ved Jydske Asyl - betragtninger over æstetik, stoflighed og forfald", *Det skjulte Århus*. Redigeret af P. Pedersen, L. Hannestad, J. Steensig og H. K. Kristensen, Aarhus Universitetsforlag 2008, 99-110.

Sørensen, T. F., "Hjemfalden – dødens efterklang på danske kirkegårde", *De døde liv - blandt de levende og omvendt*. Redigeret af O. Høiris, T. Otto og A.

B. Rolsted, Aarhus Universitetsforlag og Moesgård Museum 2014, 131-135.

Indridsninger i monumentets blybelægning. © Jochen Gerz, VG Bild-Kunst, Bonn 2016/ copy-danbilleder.dk. Reproduce-ret med tilladelse.

Generalforsamling 2016

den 6. juni 2016 kl. 15.00-16.00 – Hotel Eyde, Herning

Formanden Elof Westergaard bød velkommen, og forsamlingen sang *Danmark nu blunder den lyse nat*.

Formanden foretog navneopråb af medlemmer.

1. Valg af dirigent. Provst Asger Grove Korsholm blev valgt.
2. Formandens beretning. Formandens beretning blev godkendt og kan læses i årsskriftet.
Formandens beretning gav anledning til en livlig debat især om kirkegårdenes økonomi, som har været diskuteret i pressen i den senere tid. Et medlem påpegede, at kirkegården altid er i forsvarsposition. Der fremkom forslag om en opsparing (som atp) til udgifterne til vedligeholdelse af kirkegård og gravsteder. Formanden mente, at kirkegårdene havde et oplysningsprojekt, så menigmand havde en bedre forståelse for, hvorledes kirkegårdenes økonomi hang sammen. Det blev foreslået at prøve at inddrage politikerne mere og synliggøre kirkegårdene og forholdene der bedre. Kunne lønmidlerne gøres til genstand for en form for udligning? Det blev kritiseret, at GIAS ikke er anvendelig på små kirkegårde. Et andet kritikpunkt var, at hver gang en stilling bliver slået op, kommer konsulenterne for at se, hvor mange timer man kan spare på stillingerne. Spørgsmålet rejstes, om andelstanken kunne anvendes i driften af kirkegårde? Formanden meddelte, at man overvejede at arrangere et seminar om kirkegårdenes økonomi.
3. Beretning fra nedsatte udvalg.
Karin Kryger aflagde beretning fra redaktionsudvalget. Taget til efterretning.

4. Fremlæggelse af revideret regnskab.
Kassereren aflagde beretning. Beretningen blev godkendt.
5. Fremlæggelse af budget og fastsættelse af kontingent.
Budget blev godkendt. Kontingent blev fastholdt uden ændringer.
6. Behandling af indkomne forslag. Der var ikke indkommet nogen forslag.
7. a Valg af medlemmer til bestyrelsen.
På valg Karin Kryger og Jens Dejgaard. Begge blev valgt med applaus.
7. b Valg af suppleanter.
Hans Mikkelsen, Anne Kjærsgaard og Filip Møller var villige til genvalg. Alle blev valgt med applaus.
8. Valg af revisorer.
Eivind Wad og Jens Zorn Thorsen genvalgtes til revisorer. Anders Bech Larsen genvalgtes til suppleant for revisorerne. Alle valgt med applaus.
9. Fastsættelse af tid og sted for næste generalforsamling.
Næste generalforsamling finder sted i Thy i Ålborg Stift (29-30. maj 2017).
10. Eventuelt.
Der var ingen sager til drøftelse under eventuelt.

Gjellerup Kirke.
Foto: Karin Kryger.

Efter den egentlige generalforsamling fortalte provst Ager Grove Korsholm om provstierne i Herning, provstiudvalgets arbejde samt om kirkegårdene og deres administration.

Glimt fra årsmødet

den 6. - 7. juni 2016 i Herning

Af Karin Kryger

Mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

Inden generalforsamlingen mødtes medlemmerne til en hyggelig snak over en kop kaffe.

Efter generalforsamlingen var der foredrag ved Bitten Damgaard om "Herning, kunst og kirke". Foredragsholderen charmerede alle ved sin livlige og interessante fortælling om hendes og hendes mand Aage Damgaards lange liv med kunst og kunstnere og samspillet mellem erhverv og kunst.

Der ventede medlemmerne en buffetmiddag, hvor snakken gik livligt.

Efter middagen samledes selskabet igen i mødesalen, hvor *Du danske Sommer jeg elsker dig* blev afsunget. Herefter fortalte landskabsarkitekt MDL og redaktør af *Landskab*, Anne Marie Lund, om "Fonnesbæk, Gjellerup og Herning Nordre Kirkegårde som billede på kirkegårde til forskellige tider". Det var en nyttig og underholdende gennemgang af de kirkegårde, der stod på programmet den efterfølgende dag. Foredraget medførte mange spørgsmål og interesserede kommentarer.

Efter foredraget var der hyggeligt samvær.

Om tirsdagen hilste solen medlemmerne godmorgen fra en skyfri himmel. Første stop på udflugten var Fonnesbæk Kirke og Kirkegård i Ikast, hvor der var morgensang ved pastor Torben Pedersen. Den smukke nye kirke er opført efter tegninger af arkitekt Ole Neuman, der også har tegnet inventaret. Kirkegården blev fremvist af kirkegårdsleder Jørgen Markussen.

Kirkegården blev anlagt i 1992-1993, da Fonnesbæk Kirke blev bygget. Kirkegårdsanlægget er tegnet af landskabsarkitekt Preben Skårup. Midt på kirkegården er der en kunstig sø, hvor den opgravede jord brugtes som underlag for den

nye kirke. Desuden skal søen spejle himlen i alle de facetter, vejrliget skaber.

Mod nordvest er der en naturlig sø. Kirkegården breder sig foran kirken med en stor plæne og er omgivet af et dige med granitsten.

Kirkegården er opbygget i moduler, hvor kiste- og urnebegravelser kan blandes, lige som de enkelte moduler fremstår med forskellige udtryk.

Ved Gjellerup Kirke ventede der formiddagskaffe med brunsvigere og spandauere.

Gjellerup Kirke er den ældst daterede kirke i Danmark, da et romansk tympanonfelt bærer årstallet 1140. På kirkegården er der mange markante gravminder. Bl.a. gravmælet over Aage Damgaard, der er udført efter idé af Svend Ingvar Andersson og skrift udformet af Erik Ellegaard Frederiksen,

Motiver fra
Fonnesbæk Kirkegård.
Foto: Karin Kryger og
Anne Marie Møller.

Gjellerup Kirkegård.
Foto: Anne Marie Møller.

og Erik Damgaards monument tegnet af Johannes Larsen. Desuden er der et monument af Erik Heide på den gamle kirkegårds fællesplæne.

Eivind Wad og kirkegårdsleder Christian Høybye Hougaard fortalte om den gamle og nye kirkegård. Den nye kirkegård er anlagt af Eivind Wad og kan opfattes som et æskesystem med ovale og runde elementer.

I bussen orienterede landskabsarkitekt Henning Looft om Birkområdet.

Frokosten blev indtaget i Angligårdens kantine, og herefter var der fri leg for medlemmerne, der kunne vandre rundt i det store område med alle dets kunstneriske og landskabeli-

Skulpturparken ved
Anglibygningen i Birk.
Foto: Karin Kryger.

ge tilbud. Angligården med Carl Henning Pedersens vægdekorationer i keramik, De Geometriske Haver anlagt af C.Th. Sørensen og Skulpturparken.

Sidste punkt på dagens program var Herning Nordre Kirkegård.

Kirkegården er anlagt af arkitekterne Knud Joos og Jørn Palle Schmidt og blev indviet i 1969. Kirkegården er anlagt som en skovkirkegård, men blev udvidet i 1990'erne med afdelinger, der rummer såvel kiste- som urnebegravelser.

Der blev tid til eftermiddagskaffe, inden bussen returnerede til hotellet, hvor der blev taget afsked og ønsket et på gensyn næste år.

Herning Nordre Kirkegård.
Foto: Anne Marie Møller.

Herning Nordre Kirkegård.
Foto: Anne Marie Møller.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Man tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2016-17

Årsmødet 2016 fandt sted i Herning, Viborg Stift

Årsmødet 2017 vil finde sted i Thy, Ålborg Stift (29-30. maj 2017).

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 350 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens kasserer.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2016-2017

- Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00 mobil: 24 67 70 40
eve@km.dk
- Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk
- Kasserer og:
webmaster Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Bækvej 11
6950 Ringkøbing
Tlf. 23 93 93 00
jdj@hvejsel.eu
- Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Fra 15/3 2017:
Nivåvænge 32,
2990 Nivå
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

Øvrige bestyrelsesmedlemmer

Stine Helweg

Kirkegårde

Frederiksborgvej 125, 2400 København NV

Tlf. 26 86 02 17 – stihel@tmf.kk.dk

Steen Jensen

(Stenhuggerlaugets repræsentant)

N. A. Christensensvej 41, 7900 Mors

Tlf. 97 72 28 17 – info@steenjensen.dk

Anne Kjærsgaard

Institut for Kultur og Samfund, Afdeling for Kirkehistorie og

Praktisk Teologi

Aarhus Universitet,

Jens Chr. Skous Vej 3

8000 Aarhus C

Mobil 31 90 55 85 – kjaersgaard.anne@gmail.com

Hans Mikkelsen

Forsknings- og Formidlingsafdelingen

Nationalmuseet

Frederiksholms Kanal 12, 1220 Kbh. K.

Tlf. 41 20 61 27 – hans.mikkelsen@natmus.dk

Filip Møller

Vedbæksvænget 16, 8700 Horsens

Tlf. 22 88 40 14, mobil 40 95 59 33 – filip@post10.tele.dk

Hasse Neldeberg Jørgensen

Askov Kirkevej 7, 6600 Vejen

Tlf. 21 25 89 67, mobil 22 25 23 32 – hnj@km.dk

Charlotte Skibsted

Løjesøvej 13, 3670 Veksø Sjælland

Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59

mail@c-skibsted-landscape.dk

www.kirkegaardskultur.dk